

УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО

Серія: Грушевськіяна ч. 2

ЛЮБОМИР ВИНАР

АВТОБІОГРАФІЯ
МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО
з 1926 року

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Нью-Йорк — Мюнхен — Торонто

1981

Любомир Винар
АВТОБІОГРАФІЯ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО
З 1926 РОКУ

UKRAINIAN HISTORICAL ASSOCIATION

Series: Hrushevskiana № 2

MICHAEL HRUSHEVSKY'S
AUTOBIOGRAPHY OF 1926

by

Lubomyr R. Wynar
Kent State University

Printed in Germany

No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise, without the prior written permission of the publisher.

UKRAINIAN HISTORICAL ASSOCIATION

P. O. Box 312
Kent, Ohio 44240

New York — München — Toronto

1981

УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО

Серія: Грушевськіяна ч. 2

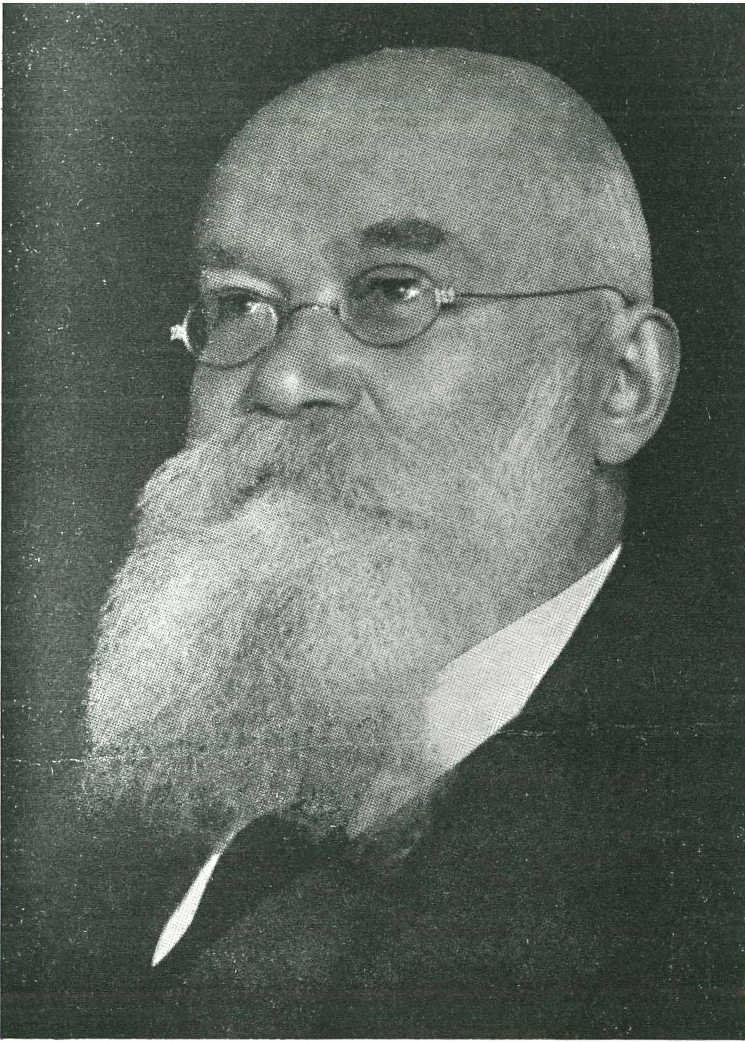
ЛЮБОМИР ВІНАР

АВТОБІОГРАФІЯ
МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО
з 1926 року

Нью-Йорк — Мюнхен — Торонто

1981

М. Труневичу

Михайло С. Грушевський

АВТОБІОГРАФІЯ (1926)

За редакцією Любомира Винара.

Вступ

У 1974 році, з нагоди започаткування нового серійного видання У.І.Т. «Грушевськіяна», ми писали, що плянуємо передрукувати деякі рідкісні праці М. Грушевського, які мають безпосереднє відношення до діяльності і творчости історика. Одним з найважливіших біографічних джерел являється Автобіографія Грушевського з 1926 року. Це видання вийшло у Києві, як рукопис, з нагоди ювілейного відзначення 60-и річчя з дня народження і 40-а річчя наукової праці Михайла Сергійовича. У першому випуску «Грушевськіяни» (1974) ми задали, що бажаємо перевидати Автобіографію М. Грушевського з 1926 року і тим самим зробити її приступною для ширших кругів дослідників і читачів. Це тепер робимо.

Треба згадати, що кийвську автобіографію історика в 1930-их роках вилучено з советських бібліотечних фондів в Україні і знищено. Сьогодні Автобіографія є надзвичайно рідкісним виданням. Автор цих рядків довгий час шукав за кийвською біографією Грушевського по головних європейських і американських бібліотеках, але безуспішно. Лише з великим трудом Автобіографію одержано за посередництвом інж. Лева Биковського з одної університетської бібліотеки в Росії. За це складаємо йому щирю подяку.

Ми вирішили до тексту Автобіографії додати відповідні примітки і пояснення, які допоможуть повніше спонити головні етапи життя і творчости Михайла Грушевського і рівночасно поширюють джерельну базу цього видання. В окремі статті обговоримо характер і зміст кийвської біографії М. Грушевського. Першу спробу порівняння автобіографії історика з 1906 і 1926 років ми подали в праці «Автобіографія Михайла Грушевського з 1906 і 1926 років як джерело для вивчення його життя і творчости» (Український Історик том. XI, ч. 1—3, 1974. Стор. 103—135).

Текст Автобіографії з 1926 року передруковуємо без змін, зберігаючи правопис автора. Віримо, що перевидання цього рідкісного видання спричиниться до повнішого вивчення життя і творчости нашого найвидатнішого історика й організатора українського наукового життя.

Л. Винар

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ: АВТОБІОГРАФІЯ

За редакцією Любомира Винара

I

Я походжу з давньої (звісної з XVIII в.), але бідної духовної родини Грушів, пізніше Грушевських, що загніздилася в Чигиринському повіті.¹ Були се переважно дячки, паламарі, але дідові мойому Федорові вдалось дійти священства і перейти під Київ, до села Лісників,² і се помогло батьку мойому Сергію вийти на дорогу, хоч він рано зіставсь сиротою, але завдяки енергії й здібностям осягнув вищу

---

¹ Грушевський згадує в *Автобіографії*, що походить з давньої священничої родини в Чигиринському повіті званої з 18-го століття. Не пише нічого про можливість його походження з козацьких родів у 17-му столітті. Іван Крип'якевич припускає, що М. Грушевський походив з козацького роду і у зв'язку з даною гіпотезою згадує про військового писаря Івана Грушу з часів Хмельниччини. Пізніше, пише Крип'якевич, Груші «замінили шаблю на хрест — стали пан-отцями, але багатством ніколи не славилися» (І. Крип'якевич, *Михайло Грушевський*, Львів 1935, стор. 9). Гіпотеза Крип'якевича, на нашу думку, не видержує критики. М. Грушевський доволі докладно досліджував діяльність козацького дипломата і здібного канцеляриста Івана Груші за часів Б. Хмельницького і Івана Виговського (Гляди *Історія України Руси*, том IX, ч. 2, стор. 1300-1310, 1311-1313; том X, стор. 191, 284-285, 287). Важко припустити, щоб М. Грушевський, обзнайомлений з родом Івана Груші, не згадав у своїй автобіографії будь-якого родинного зв'язку з цим видатним козацьким дипломатом.

Я не виключаю можливості, що рід М. Грушевського виводився з козацького роду в 17 столітті. Переглядаючи Реєстри Запорозького Війська з датою 1649 року (видані О. Бодяньським в *Чтения в Обществе истории и древностей российских*, 1874-1875, також окремою книжкою) ми знайшли цікаві інформації про рід Груш у різних козацьких полках. І так у Білоцерківському полку знаходимо козацьке прізвище «Павел Грушка» з містечка Чорний Камінь (*Реєстри*, стор. 117); у Золотоніській сотні Черкаського полку діяв козак «Панько Грушовський» (*Реєстри*, стор. 56), а також «Федор Грушовского сын» (стор. 57). У Ясногородській сотні Київського полку є зареєстрований «Хвесько Грушко» (стор. 210). У Медвидівській сотні в Чигиринському полку знаходимо реєстр 291 козаків, а між ними «Мисько Грушынъ зать» (цит. пр., стор. 10). З того виходить, що мати Миська — Грушиха була вдовою, а її чоловік називався Груша. Отже козацький рід Груш за Богдана Хмельницького проживав на території Чигиринського полку. Існує правдоподібно, що священничий рід Грушевських з 18-го століття є безпосередньо пов'язаний з козацьким родом Груш з містечка Медведівки біля Чигирина у 17-му столітті. Питання козацького родоводу Михайла Грушевського і його предків вимагає дальшого дослідження.

² Про отця Федора Грушевського, діда історика, не маємо потрібних джерельних матеріалів. Село Лісники в княжі часи належало Києво-Печерській Лаврі, а згодом Видубецькому монастирю. Федір Г. правдоподібно помер у 40-их або 50-их роках XIX століття.

освіту й не прийнявши священства, віддався діяльності педагогічній, був спочатку «професором» в семінаріях переяславсько-полтавській і київській, потім директором народних шкіл на Кавказі, а будучи автором одного популярного в Росії підручника слов'янської мови, не тільки міг забезпечити нам дітям, можливість, не журячись за хлібом насущним, віддаватися науковій роботі за молоду, а й зіставив по собі досить значний масток — в значній частині призначений ним знов таки на цілі гуманітарні (стипендії й школу).³ Мати — Глафіра Опокова (гесте Опоцкевич), походила з широко розгалуженої в полуднево-західній Київщині священничої родини.⁴ Я був їх старший син, роджений 17 вересня ст.ст. 1866 р.,⁵ в Холмі, де батько був тоді (дуже коротко) учителем «греко-уніятської» гімназії. Виростав на Кавказі, куди батько перейшов в 1869 р.: в Ставрополі (1870—8) потім Владикавказі,

---

³ Сергій Грушевський народився в Чигирині у 1833 році. Він закінчив Київську семінарію і духовну академію у 1859 році й одержав диплом магістра богослов'я. Спершу учителював у Полтавській Духовній Семінарії, а згодом у 1860-их роках став професором Духовної Семінарії у Києві. У 1865 році С. Г. перейшов на службу до міністерства освіти і став учителем гімназії і директором учительської семінарії у Холмі. У 1868 році, у зв'язку з хворобою, одержав звільнення від педагогічної праці і перебував на відпочинку. У 1869 році С. Г. переїхав на Кавказ, спершу проживав в Кутаїсі, згодом в Ставрополі (від 1870 р.), а з 1878 року у Владикавказі. С. Грушевський був спершу інспектором народних шкіл, а згодом став директором народних шкіл Ставропольської і Терської області.

Сергій Грушевський був добродієм-меценатом НТШ і мав великий вплив на формування світогляду молодого Михайла. Помер у Києві 9 лютого 1901 року. Докладніше про його життя і діяльність подано в некролозі у *Літературно-Науковому Вістнику*, т. 13, 1901, стор. 220.

⁴ Мати Михайла Грушевського, Главіра з роду Опок-Опоцкевичів, походила із знаного священничого роду в південно-західній Київщині. В *Автобіографії* історика не знаходимо даних про місце і дату народження та смерті його матері. З інших джерел знаємо, що Главіра Грушевська померла 30 січня 1918 року в київському шпиталю. Смерть безпосередньо спричинена пожегою і зруйнуванням більшовиками будинку Грушевських запальними кулями 24 січня.

Про смерть матері Грушевського знаходимо короткі дані у *Вістнику СВУ*, ч. 14, 1918, стор. 213. Про знищення будинку Грушевського подала важливі дані пані Євгенія Кричевська, «Пожежа будинку Михайла Грушевського», *Нові дні*, ч. 105, 1958, стор. 13-20.

В *Автобіографії* з 1926 року Грушевський пропустив вістку про смерть його матері безпосередньо спричинену більшовиками. Тут треба також зазначити, що в своїх автобіографіях із 1906 і 1926 років Михайло не згадує про свого молодшого брата Олександра Грушевського (1877 — помер правдоподібно перед 1940-им роком) і сестру Ганну Шамрай. Брат і сестра М. Грушевського були здібними істориками.

⁵ Повний текст метрики історика подав В. Міяковський у статті «До біографії М. Грушевського», *Український Історик*, ч. 1-4, 1976, стор. 116. Короткі дані про життя Грушевських у Холмі в моїй праці *Молодість Михайла Грушевського (1866—1894)*, Мюнхен—Нью-Йорк, 1967, стор. 6—7.

зрідка звідуючи Україну.⁶ Одначе, під впливом оповідань батька, що заховав тепле прив'язання до всього українського — мови, пісні, традиції, в мені рано збудилося й усвідомилося національне українське почуття, піддержуване книжками, тими рідкими поїздками на Україну, що малювалася тому в авреолі далекої «відчини», і контрастом чужеплеменної й чужомовної «чужини». Рано набравши охоти до читання, позбавлений дитячого товариства, відірваний від ґрунту, я вистав серед мрій і фантазій, замкненим в собі відлюдком. В тифліській гімназії, куди віддано мене в р. 1880,⁷ я з запалом читав все, що міг дістати з історії, історії літератури й етнографії України, і скрипивши книжними джерелами те знання української мови, яке виніс з дому, став пробувати свої сили в белетристиці — прозі і віршах. 1884 р. вистав я перший транспорт сих своїх проб пера Ів. Сем. Левицькому-Нечую, якого адресу вчитав в Очерках історії укр. літератури Петрова. Заохочений ним, я далі працював над виробленням своєї мови й белетристичного хисту; з сих часів надруковані були мої оповідання: «Бех-аль-Джугур», написане на поч. 1885 р. під впливом справоздань, з тодішньої Суданської кампанії, підогрітих ближшими — кавказькими вражіннями (друк. в «Ділі», літом 1885 р.) і «Бідна дівчина» — написане на тлі близьких мені з батьківських оповідань обставин сільського учительства (вони передруковані в збірці моїх оповідань, тим часом видруковані против моєї волі й відомости перші проби з 1884 р. не були в нім повторені). Моєю мрією в тих часах стає зробитися з часом українським літератором, видавцем і — ученим.⁸

---

⁶ Поїздки на Україну родина Грушевських відбувала що третій рік. Вони були для молодого Михайла тим евшан-зіллям, яке збудило в юнака любов до рідного краю, «його природної красоти, етнографічних особливостей, мови, пісні, поезії». М. Грушевський, «Як я був колись белетристом», *Під зорями*. Київ 1928, стор. 7.

⁷ Гімназійну освіту здобув Грушевський у клясичній гімназії у Тифлісі (Тблісі) в роках 1880-1886. Він був одним з найкращих учнів. Про ці часи знаходимо цікаві інформації в автобіографічному нарисі Грушевського «Як я був колись белетристом». Аналіза даного періоду подана в праці Л. Винара, *Молодість Михайла Грушевського*, цит. пр., стор. 9-10.

⁸ У 1884 році М. Грушевський написав свої перші оповідання «Страшний свідок», «Остання кутя» і інші. Перше друковане оповідання «Бех аль Джугур» появилася у львівському «Ділі» у 1885 році (чч. 66-68). Молодий Михайло ще на гімназійній лавці мав задушевне бажання стати українським письменником. Свої ранні оповідання підписував Грушевський псевдонімом М. Заволока. Найповніша збірка прозових творів М. Грушевського появилася у Києві п. н. *Під зорями*, В-во «Рух», 1928. 578 стор.

Микола Зеров у рецензії на дане видання писав, що Грушевському в белетристиці «належить своє відмітне місце в ряді авторів, що почали відходити від традиційної народницької прози 80-90-х рр. Він стоїть на вододілі межі Кониським, Грінченком — і Коцюбинським, пристаючи до нової техніки письма, хоч стиль його — ясний, стислий, троха сухуватий, як стиль, скажімо, кращих оповідань В. Леонтовича («Смерть і заповіт пана Івана Гречки») — ще далекий від оздобленого імпресіоналізму Коцюбинського». (М. Зеров, *Життя і революція*, том 5, кн. 1, 1929, стор. 195-196).

Українознавство являється для мене будучою спеціальністю, лише я вагався, з котрого боку підійти до нього: чи від славістики, чи від історії. Монографії Костомарова, Записки о Южной Руси Куліша, збірники Максимовича і Метлинського, Історія Січі Скальковського, Історія слов'янських літератур Пипіна, перші річники Київ. Старини, перечитані мною в рр. 1881—5, послужили провідними нитками моїх інтересів і планів.⁹ Нарешті історія бере гору над славістикою; полеміка про початки Руси, різні теорії княжої Руси, полеміка слов'янофілів з западниками, теорії початків козацтва, не кажучи про спори українофілів з центристами, оборону і заперечування прав української літератури і національного розвитку викликали в мені, гімназисті V—VII класи, велике зацікавлення. Я читав з сеї сфери багато, виробляючи собі з сеї літератури, без чужого проводу (між учителями чи знайомими в Тифлісі не було кому його дати в сій сфері), певні провідні ідеї історії, і збираючися в університет, розпоряджав солідним запасом знання фактичного і теоретичного.

Тим сильніше мріяв я, як скоріше попасти до Києва, що представлявся мені огнищем української наукової й літературної роботи; але батько, боячися мого українського запалу, а настрашений тодішніми студентськими «історіями», довго не годився на се, і дав згоду, тільки звязавши мене обіцянкою, що я не буду брати участі в ніяких сту-

---

Доволі неповну аналізу письменницької творчості М. Грушевського знаходимо в статті В. Романенчука «Михайло Грушевський як письменник, літературний критик та історик літератури», *Записки НТШ*, т. 197, 1978, стор. 21-27.

Свої погляди на письменницьку діяльність Грушевський ясно виложив у вищезгаданому автобіографічному нарисі: «письменство, літературна праця ввижалася мені найкращим уділом на землі, а обгострене національне почуття і культ громадського обов'язку, прищиплений батьками, в сумі зробили для мене свого роду завдання життя — вести роботу на ниві українського письменства, в інтересах українського життя». («Як я був колись белетристом», стор. 6).

⁹ *Киевская старина* (1882-1906) науковий місячник українознавства друкований в російській мові. У журналі співпрацювали В. Антонович, О. Лазаревський, П. Жигецький і інші видатні науковці. Від 1897 року в журналі також друковано белетристику в українській мові.

На Грушевського в гімназійному часі і пізніше мали значний вплив праці Миколи Костомарова (1817-1885) — основника народницького напрямку в українській історіографії. Грушевський уважав Костомарова «ідеологічним провідником України» уже в Кирило-Методіївській добі. Гляди М. Грушевський, «Костомаров і новітня Україна». *Україна*, кн. 3, 1925, стор. 3-20; Це саме можна сказати про праці і збірники українських пісень Михайла Максимовича (1804-1873), першого ректора київського університету і здібного історика. Згодом Грушевський писав, що він перебрав від Максимовича «два живі творчі і невмирущі гасла... нарід, як ціль і предмет наукового досліду і культурної праці, і — непереривність його історичної традиції, як провідна нитка в усякім його орієнтуванні». Гляди М. Грушевський, «Малоросійськія песни Максимовича і століття української наукової праці», *Україна*, кн. 6, 1927, стор. 3.

дентських гуртках. Ті роки, 1886—90, коли проходив я університетський курс (на філологічному факультеті), належали до сумних часів російських університетів, і київський не робив між ними виімку. На перший план висунено класичну філологію, все інше зіпхнено на другий план, обкромлено і обмежено загальними курсами; сі виклади не багато могли дати по тім, що приносив з собою добре розвинений і обчитаний в якійсь спеціальности гімназіст. Семінарії поставлені були незвичайно слабо. Система нагінок за всякою вільнішою гадкою зі сторони уряду й власних чорносотенців витворяли задушливу атмосферу.¹⁰ Найбільша окраса тодішньої української науки проф. Антонович робив вражіння чоловіка утомленого семи нагінками; він ухилився від близших зносин з студентами й все більше відсувався від історії в «спокійніші» як на ті погані часи сфери археології, історичної географії, нумізматики.¹¹

Перші роки університету я віддав праці в семінаріях (практич. заняттям) і викладам; з тих семінарійних праць була видрукована потім одна (писана 1887 р., а кілька разів потім перероблена): «Южно-руське господарське замки в половині XVI века» — моя перша історична «праця»¹² (перед тим було кілька історичних і історично-літературних статей і рецензій в журналах і газетах — вони вказані в покажчику «Наукового Збірника» 1906 р. З курсів і приватної лектури на розвій мого наукового світогляду й інтересів мали особливо курси й праці з сфери суспільної економії, економічної історії, археології, державного права й історії права. На третім курсі я взявся до більшої праці на предложену факультетом (проф. Антоновичом) тему: «История Киевской Земли от смерти Ярослава до конца XIV века». Праця дістала золоту медаль і я був зіставлений при університеті професорським стипендистом по катедрі руської історії. Се була вже робота досить дозріла: викінчена в 1890 році й потім видана (Київ, 1891,

---

¹⁰ Про Київський університет у 1880-их роках гляди працю В. Міяковського, стор. 117 і Л. Винара, *Молодість М. Грушевського*, стор. 11.

¹¹ Характеристика Володимира Антоновича (1834-1908) в автобіографії Грушевського вийшла доволі блідо і неповно, якщо взяти до уваги близькі зв'язки між ними. У своїх пізніших працях «Вол. Антонович — основні ідеї його творчості і діяльності» (*Записки Українського Наукового Товариства*, т. 3, 1909) і «З соціально-національних концепцій Антоновича», (*Україна*, кн. 30, 1928), Грушевський дав обширну аналізу діяльності і провідних історіософічних ідей основника Київської документальної школи українських істориків.

З інших професорів Грушевського у Києві треба згадати І. Лучицького, В. Іконнікова, П. Голубовського, О. Кістяківського, Фортинського і М. Ф. Владимирського-Буданова. Під час університетського навчання В. Антонович мав найбільший вплив на світогляд і наукову працю М. Грушевського.

¹² М. Грушевський, «Южнорусские господарские замки въ половинѣ XVI вѣка», *Університетскія известія*, ч. 2, 1890, стор. 1-33. Прихильну рецензію на довідку Грушевського помістив П. Голубовський в *Киевская старина*, за серпень 1890, стор. 333-334.

ст. XVI—520),¹³ вона викликала дуже похвальні відзиви в наукових сферах, і на її підставі пізніше я був предложений кандидатом на кафедру історії у Львові.

Під кінець університетського курсу я почав зближатися з людьми, бував в літературних і політичних українських кружках молодіжи, займався їх організацією, читав в них виклади, брав участь в заграничних українських виданнях (Правді й Зорі), в укладенню перших книжок Записок Наукового тов. імени Шевченка.¹⁴ Перша книжка їх, випущена 1892 р. була розпочата моєю статтею: Громадський рух на Україні-Руси в XII віці.¹⁵ В українських кругах Києва, де обертався я, привязували тоді велике значення реформі товариства ім. Шевченка, ждали помочи зі сторони Поляків українському культурному й освітньому рухові по т. зв. «угоді» українських народовців Галичини з правительством. З початком 1891 р. проф. Антонович, вернувшись з подорожі в Галичину, розповів мені про план катедри української історії на львівському університеті: сю кафедру пропоновано проф. Антоновичу, але він не хотів брати на старі плечі сього тягару, й рекомендував мене.¹⁶ План сей був прийнятий мною з ентузіазмом, з огля-

---

¹³ Ця праця спершу друкувалася в київських *Університетських известиях* (чч. 3, 4, 5, 7, 9, 10 і 12 за 1891 рік). Н. Вахнянин переложив значну частину монографії Грушевського на українську мову і видрукував у львівському «Ділі» (чч. 109-110, 112-113, 115-116, 118, 121-125, 127-128 за 1893 рік). П. Б. Голубовський помістив обширну рецензію в *Киевской старине*, ч. IX, 1892, стор. 431-438. Також появились рецензії А. Шарловського (*Квартальник гісторици*, т. VII, 1893, стор. 139-142) і пізніше М. П. Василенка, *Українська жизнь*, ч. 12, 1916, стор. 32-33. Монографія написана на основі численних джерел і складається з 6 окремих розділів, бібліографії, генеалогічної таблиці київських князів і карти Київщини в XI-XIII стол. Докладніше обговорення праці Грушевського в моїй статті «Ранні історичні праці М. Грушевського і київська школа В. Антоновича», *Український Історик*, ч. 3-4, 1966.

Грушевський закінчив київський університет 24 вересня 1890 року. Про кінцеві іспити історика подано докладні дані в статті В. Міяковського, *цит. пр.*, стор. 119-120.

¹⁴ Треба зазначити, що перед виїздом Михайла до Києва, його батько взяв від свого сина слово чести, що не буде брати участі в ніяких студентських гуртках. Це безперечно вплинуло на М. Г. в перших його студентських роках і на його ізольованість від студентського життя в Києві. В останніх роках навчання М. Г. опікувався гуртком учнів Київської духовної семінарії і брав участь в життю Київської Громади. Про цей період його життя знаходимо цікаві дані у спогадах О. Лотоцького, *Сторінки минулого*, т. I, 1932, стор. 181, 225.

¹⁵ Перший свій зв'язок з НТШ М. Грушевський завдячував О. Кониському, який притягнув його до співпраці в *Записках НТШ*. Свої перші праці у *Записках* М. Г. мівив під псевдонімом М. Сергієнко.

Про ролю О. Кониського в національному відродженні України гляди М. Грушевський, «Памяти Олександра Кониського», *Записки НТШ*, т. 39, кн. 1, 1901.

¹⁶ У Галичині до приїзду М. Грушевського велася затяжна боротьба української парламентарної репрезентації і громадських установ за ство-

ду на те значіння, яке надавалось тоді в київських українських кругах галицькому рухові: Києян сподівалися сотворити в Галичині всеукраїнське культурне огнище, літературне й наукове, працею письменників і учених всієї України, і здобутками чого проломити систему заборони українського слова й національності в Росії, підняти в ній національний рух і т. д.

Та що заснування катедри української історії зіставалося в сфері планів і навіть пішло в проволоку, треба було думати про дальші стадії академічного стану, і я ладився до магістерського іспиту зданого в 1893 р.) та працювала над магістерською дисертацією. Тема — підана мені тим же В. Б. Антиновичом — була вибрана досить нещасливо. Прийшлося вложити масу праці, щоб зробити з неї щось відповідне, і хоч в результаті вийшла книга досить цінна (хоч і дуже спеціальна) з дуже мало обробленого поля суспільно-національної історії Поділля XIV—XVIII в.в. (Барское староство. Исторические очерки, К. 1904),¹⁷ і два томи актових матеріалів Архив Юго-Зап. России, ч. VIII, т.т. I і II, виданих разом з працею), але результати роботи розмірно до вложеної в неї праці були досить невеликі, і треба було великого завзяття, щоб не кинути сеї роботи, серед дороги. Що правда, дуже тверда школа архивальної роботи, яку я мусів для неї перебути, — сотки переглянутих актових книг, робота в архивах Києва, Варшави, Москви, не пішла марно і віддала свої услуги мені потім.

В маю 1894 р. я оборонив ту працю, як дисертацію на степень магістра,¹⁸ а I, IV того-ж року «цїсарським рескриптом» була заснована на львівськїм університетї катедра «всесвітньої історії з спеціальним оглядом на історію Східної Європи» (так змінено первісний план заснування катедри української історії, а тодішній магістер Гауч мотивував сю зміну тим, що українська історія не може уважатися конкретною наукою — *ruthenische Geschichte ist keine konkrete Wis-*

рення катедри української історії на Львівському університеті. Володимир Антонович і О. Кониський рекомендували Грушевського галицьким українцям, як здібного й ідейного історика. Докладніше в нашій праці *Михайло Грушевський в боротьбі за український університет*, Мюнхен 1968, стор. 4-5 (Серія Історичні Студії, ч. 6).

¹⁷ Помилкова дата публікації. Праця вийшла в 1894 році.

¹⁸ Свою дисертацію «Барское староство, исторические очерки» Грушевський прилюдно захистив 24 травня 1894 року і одержав ступінь магістра історії. Офіційними опонентами його магістерської праці були В. Б. Антонович і В. С. Іконніков.

Дисертацію видруковано в 1894 році, як відбитку з Грушевського вступної розвідки до двох томів *Архива Юго-Западной России*, де вміщено актові матеріали, що їх зібрав і опублікував молодий історик.

Монографія М. Грушевського *Барское староство* (Київ 1894, стор. VI + 310) здобула прихильну оцінку в історіографії і зразу, як писав Д. Багалій, «поставила його високо серед працівників над документальною історією України». (Д. І. Багалій, *Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті*, Київ 1928, т. I, стор. 76).

senschaft), і тодіж на сю катедру іменовано мене¹⁹ (офіційну пропозицію було зроблено рік скорше). Докінчуючи видання дисертації й актів (останні глави дисертації й II том актів вийшли літом 1894 р.), треба було забратися zarazом до приготування курсів викладів. Я кинувся в сю роботу з молодечим завзяттям, не передчуваючи ще тих розчарувань і трудного положення, яке чекало мене в Галичині. За приїздом моїм до Галичини слідом умер проф. Огоновський, і на мене спало, так сказати, наукове представительство галицької України.²⁰

Окрім університетських курсів, які мусіли забирати на перших роках дуже багато часу, я повів публичні виклади, взявся за організацію наукової роботи в недавно зреформованім, але зовсім ще не виведенім на наукову дорогу Науковім Товаристві імени Шевченка. Перейняв на себе редакцію Записок (формальним редактором став з 1895 р., фактичним-же — скорше), зреформував їх з однорічника на кварталник, потім двомісячник, сам давав до них багато праць, справоздань і рецензій, а поруч них заложив (1895 р.) в Товаристві інші, спеціальні публікації — Жерела до історії України-Руси, Етнографічний збірник й ин., сам займаючися редакцією їх перших томів.²¹ При тім показалося, що надії на участь українських учених з Росії в сій (мовляв так пожаданій для російської України і потрібній) науковій роботі були марні: одні обіцяли й не давали нічого, інші викручувалися ріжними вимівками. Навіть книжки чи справки тяжко було допроситися, хоч як смертельно тяжко було працювати в тодішнім Львові, при браку якої-небудь бібліотеки з порядним добром літератури й періодик до української історії чи иншої української дісципліни.

Ще прикріше було переконатися, що ті надії на прихильні обставини для українського культурного й спеціально-наукового розвою, на прихильність до національної української ідеї зі сторони правительства й Поляків, з яким я йшов до Галичини, покладаючися на запевнення ліпше обізнаних з галицькими обставинами Киян старшої генерації, — опирається на фальшивих запевненнях зі сторони Поляків, які дорогою «угоди» і ціною деяких подачок на культурно-історичному полі, хотіли задавити всякий опозиційний, свободолюб-

---

¹⁹ 1 квітня 1894 року затверджено М. Грушевського, як звичайного професора Львівського університету на кафедрі «всесвітньої історії з углядженням історії Східної Європи».

²⁰ Грушевський приїхав до Львова з початком жовтня 1894 року. Точної дати його приїзду наразі не вдалося установити. 12 жовтня він уже виголосив свою інавгураційну лекцію на Львівському університеті. З того часу зберігся цікавий спогад М. Кордуби про його зустріч з істориком в домі посла Барвінського. М. Кордуба, «Приїзд проф. М. Грушевського до Львова», *Вістник СВУ*, ч. 129, 1916.

²¹ Докладне обговорення науково-організаційної і редакційної праці М. Грушевського в НТШ подано в праці Л. Винара, *Михайло Грушевський і Наукове Товариство ім. Шевченка*, стор. 17—27.

ний рух серед «галицьких Русинів». Скоро прийшлося переконатися, що мої київські приятелі глибоко помилялися в своїх симпатіях до «угоди» й «угодовців», що Поляки нічим не хочуть поступитися в своїм пануванню й не розуміють інших відносин до Русинів, як відносини пануючої народности до служебної. На сім пункті прийшлося мені більше або менше різко розійтися навіть з найближчими приятелями, зблизившись з кругами різко-опозиційними.²² З другого боку, відносини до польської університетської колегії, які хотіли мати в мені покірного послухника польського панування, скоро зіпсувалися вповні й давали чимало прикростей. Я сильно з того всього захворів, так що ледве міг працювати.²³

На полі суспільно-політичнім я вкінці різко виступив проти угодовців і зблизившись до елементів радикальних, разом з ними взяв участь в реформі галицького народоцтва в дусі більш радикально-поступовім. Реформа була переведена з кінцем 1899 р., і разом з кількома виднішими радикалами я увійшов в ексекутивний комітет реформованої партії, як містоголова (головою зістався старий проводир народоців пос. Романчук).²⁴ Одначе, переконавшись скоро, що переведена реформа не увільнила народоцевську партію від її старих при-

---

²² Згадуючи про «київських приятелів», Грушевський мав на увазі перш за все Володимира Антоновича і Олександра Кониського, які тісно співпрацювали з О. Барвінським, Ю. Романчуком та іншими галицькими народоцями. Про тодішнє політичне життя галичан обширно пише Кость Левицький в своїй праці *Історія політичної думки галицьких українців*, Львів 1926, стор. 235—246.

²³ Про університетську діяльність М. Грушевського докладніше в нашій праці *Михайло Грушевський в боротьбі за український університет*, Мюнхен 1968, стор. 14—17 (Серія УІТ: Історичні студії ч. 6). Тут треба згадати, що 19 листопада 1901 року біля 600 українських студентів у Львівському університеті відбули протестаційне віче проти шовіністичного наставлення польських професорів. Безпосередню причиною демонстрації була некультурна і провокативна поведінка декана Твардовського, який, на засіданні виділу філософічного факультету, не дозволив Грушевському говорити українською мовою. Уже на початку грудня 1901 року дійшло до відомої сецесії українських студентів з Львівського університету.

²⁴ Участь М. Грушевського у творенні нової української національної демократичної партії в Галичині не є задовільно досліджена. У 1899 році українські галицькі політичні діячі вирішили створити нову партію, яка об'єднала б народоцевський, радикальний і інші політичні табори. Грушевський був одним з головних творців нової політичної партії. Важливо згадати, що в політичній платформі національної демократичної партії висунено постулат незалежної України. Основним завданням партії «є дійти до того, щоби цілий українсько-руський нарід здобув собі культурну, економічну і політичну самостійність та зеднався з часом в одноцілий національний організм, в якому загал народу на свою власну користь орудували всіма своїми справами: культурними, економічними і політичними» («Народна програма», *Діло*, ч. 281 за 28 грудня, 1899). М. Грушевський був одним із творців вищенаведеної політичної платформи. Як бачимо історик перейшов у 1899 році світоглядову еволюцію і тоді стояв на становищі по-

кмет, я по кількох місяцях виступив з комітету, разом з д-ром Франком, відсунувся від участі в партійній діяльності народовців, і не раз виступав против похибок їх політики, являючися разом з д-ром Франком й молодшими товаришами репрезентантами лівішого напрямку, який заступав заснований в 1898 р. журнал ЛНВісник. Спеціально поведена в 1904—5 р. кампанія против грання де-яких людей на національних струнах суспільности стягнула на мене тяжкі громи зі сторони офіційних проводирів народовців.²⁵ В польських кругах становище моє в університетській справі, близькість до української університетської молодіжи і рішучість, з якою я проводив ідею національної рівноправности українського елементу з польським (і російським), накликали на мене особливо сильні атаки під час боротьби за університет 1901—3 рр., коли польські націоналісти обсипали мене ріжними інсинуаціями в уличній пресі, жадали усунення з університету, віддання під суд і ин.

Одночасно москвофільські й слов'янофільські «діячі» київські й львівські мастили мене з свого боку, як проводиря українського сепаратизму, вказуючи, напр., на мій підпис під маніфестом реформованого народовства, що ставив оконечною цілею національної програми політичну самостійність України, і т. д.²⁶ Наново підогрів сі напади виданий в 1904 р. в Росії «Очерк истории украинского народа», в яким вороги українства справедливо добачили історичне оправдання національних українських змагань та програми української автономії, і статті, які з початком визвольного руху в Росії я друкував по російських газетах по українському національному питанню. В сих роках приятелі з офіційних російських кругів остерігли мене, що мені не можна приїздити до Росії, і я кілька літ не приїздив, аж до р. 1905, і се було дуже прикро і трудно для мене (весь час свого львівського професорства я зіставався російським підданим і за російським паспортом приїздив, звичайно 2—3 рази до року для наукових занять і промадських зносин).²⁷

літичної незалежности України. У відносно короткому часі М. Грушевський і І. Франко покинули національну демократичну партію, не погоджуючися з її проавстрійською політикою.

²⁵ Про конфлікти Грушевського в НТШ докладніше в нашій праці *Михайло Грушевський і Наукове Товариство ім. Шевченка*, стор. 52—56.

Тут треба зазначити, що кампанія проти історика велася не лише зі сторони народовців. Також Михайло Павлик — радикал і його однодумці виступали проти Грушевського.

У першій *Автобіографії* з 1906 року М. Грушевський дає докладніші інформації відносно народовців, мовляв «З кінцем 1904 року розпочав я був в ЛНВістнику кампанію з проводирями української національної-демократичної партії в Галичині, яку підозрівано тоді в планах нового компромісу з польськими панами ситуації...» (стор. 14).

²⁶ Гляди примітка ч. 24.

²⁷ Справа російського і австрійського горожанства М. Грушевського під час його побуту у Львові вимагає окремого дослідження. Уже в 1898 році австрійський уряд вимагав, щоб історик прийняв австрійське горожанство.

В такій тривожній воєнній атмосфері не легко було вести наукову роботу, що вимагає спокою й скуплення. Тим часом її не убувало, а прибувало. З початком 1897 р. я став головою Товариства імені Шевченка (проводив ним фактично від часу свого приїзду), і zarazом далі зiставався головою його історичної секції й археологічної комісії та редактором «Записок», куди вкладав багато праці й редакторської, й авторської. Окрім викладів і семінарійних занять, на університеті (до семінарійних занять прив'язував я все особливу вагу, стараючися впровадити здібніших слухачів в самостійні наукові заняття), вів я приватні наукові заняття по-за університетом з студентами — своїми слухачами й сторонніми (роздавав книжки до рефератів і оцінок, потім відчитувано ті реферати, розбірано, а по справленню друкуюно кстрі ліпші). Тим способом вправлялися охочіші слухачі до наукової роботи, переходячи від рефератів в бібліографічний відділі Записок Наук. Тов. ім. Шевченка до самостійних оцінок, від дрібних праць в Miscellanea до самостійних розвідок. Хоч галицькі обставини зводили в значній мірі сю роботу до роботи Данаїд, бо підховані молоді адепти історичної науки мусіли потім іти в глуху провінцію, і часто якраз наукові надії, які вони подавали, служили мотивом для предержащих властей держати їх в чорнім тілі, все-таки з мого семінара і з тих рiivatissima повиходило чимало людей, які полишили де-який, а часом і досить значний слід в науковій роботі, а де-які роблять науково й далі, не вважаючи на тяжкі обставини (ідучи в хронологічнiм порядку, були то: Омел. Терлецький, Д. Коренець, Мир. Кордуба, Стеф. Томашівський, Стеф. Рудницький, Ол. Целевич, Юр. Кміт, Зен. Кузеля, Ос. Чайківський, Вас. Герасимчук, Ол. Сушко, Фед. Голічуж, Ів. Джиджора, Ів. Кривецький, Ів. Крип'якевич й ин.).²⁸

В офіційному декреті ц. к. Намісництва з 1898 р. пишеться таке: «Додаю, що Ви з осленням свого наукового становища приймете австрійське горожанство ради чого Ваша Достойність повинна старатися про все потрібне, щоби увільнитися з дотеперішньої державної приналежности» (Розпорядок ч. 116 539, 11 січня 1898). З офіційних документів виходить, що Грушевський не виконав вищенаведеного розпорядження. У зв'язку з цим ректорат Львівського університету в 1899 році зажадав від Грушевського вияснення. Історик у своїй відповіді зложив заяву деканатові філософічного факультету, в якій писав, що зараз після іменування його професором Львівського університету він вніс просьбу «до російського царя, звільнити його з рос. горожанства». Рівночасно Грушевський просив, щоб йому дозволено, без огляду на невиконане припоручення австрійського уряду, зложити 1 марта 1896 року присягу лояльности, яку вимагали від професорів високих австрійських шкіл. Справа австрійського горожанства Грушевського знову ж була відновлена у 1912 році австрійським урядом і ректоратом Львівського університету. Ми знаємо, що Грушевський до 1917 року задержав російське горожанство. Прийняття Грушевським австрійського горожанства в 1912, або в пізніших роках до вибуху Першої Світової Війни залишається наразі нерозв'язане.

²⁸ Вищезгадані історики становили «Львівську історичну школу» Грушевського. До неї також належали інші дослідники, з яких згадаємо Бог-

З кінцем 1897 р. підніс я справу зреформовання ілюстрованого тижневика «Зоря» на літературно-науковий місячник; проект був прийнятий відділом Наук. Тов. ім. Ш., і з 1898 р. почав виходити «Літературно-Науковий Вісник», а в число редакторів вступив від початку і я (заразом з Маковеем і Франком, пізніше з Гнатюком і Франком). Брав у нім діяльну участь, особливо в перших роках, коли видавництво ставалося на ноги і мені приходилося грати ролю головного редактора (сам я містив статті по літературі і суспільно-політичні огляди), і в останніх, 1905—6, — коли писав в нім публіцистичні статті в різних питаннях дня.²⁹

При кінці 1898 р., з нагоди святкування століття української літератури, я виступив з проектом заснування осібного видавничого товариства, головно для публікацій белетристичних і популярно-наукових, що не входили в круг діяльності Наук. Тов. ім. Шевченка. Товариство мало бути завязане в формі акційної спілки, щоб оперти видавання українських книжок не на жертвах і субвенціях, як звичайно видавано їх дотепер, а на доходах розпродажі. Коли сума акцій дійшла 3 тисяч гульденів, завязано весною 1899 р. «Українсько-руську видавничу спілку» — товариство, яке під формою акційної, промислової організації, все змагало до просвітних і культурно-національних цілей, і згодом стало найбільшою українською видавничою інституцією, перейнявши в 1904 р. і «Літературно-Науковий Вісник» (якому фірма Наукового Товариства ім. Шевченка — наукової інституції, підпомаганої субвенціями краю і міністерства, не рідко ставала на заваді в свободнім вислові своїх гадок). В сій Спілці я з початку зайняв місце голови надзорчої ради, а пізніше, коли надзорчу раду злучено з дирек-

---

дана Барвінського, Ф. Срібного, Богдана Бучинського. Найвидатнішим учнем М. Грушевського був Іван Крип'якевич. Історичну школу Грушевського у Львові об'єднувала перш за все історична схема і історична термінологія, впроваджена М. Грушевським в його наукових працях Львівського періоду. На увазі маємо наукову концепцію українського історичного процесу, яка була відзеркалена у відповідній періодизації і термінології української історії. Натомість в історіософічному аспекті Грушевський і його учні не завжди були однозгідні. Згодом деякі учні Грушевського (зокрема Ст. Томашівський) стали творцями т. зв. «державницької історичної школи». Гляди Л. Винар, «Історична школа Грушевського і НТШ», *Свобода*, ч. 7, 1974.

²⁹ Тут треба додати, що в склад першої Редакційної Колегії *Літературно-Наукового Вісника* входив також Ол. Борковський, колишній редактор «Зорі». Становище управи НТШ до проекту М. Грушевського ясно з'ясоване у звіті Іллі Кокорудза «Секретарське справоздання з діяльності виділу НТШ за рік 1897», *Записки НТШ*, т. 21, кн. 1, 1898, стор. 5.

ЛНВ заступив також видаваний І. Франком місячник «Життя і Слово» (1894—1897). У відносно короткому часі *ЛНВ* став найповажнішим літературним і суспільно-громадським журналом, в якому співпрацювали видатні інтелектуали з Галичини і Великої України. До травня 1905 року журнал виходив з рамені НТШ, а згодом *ЛНВ* видавала Українська Видавнича Спілка.

цією, — голови дирекції, й брав і досі беру діяльну участь в видавничій і в адміністраційній діяльності.³⁰

У власній науковій роботі, окрім поменших наукових статей, рецензій, більших або менших матеріалів, міщених головню в Записках, я з початку львівського життя багато віддавав часу археології, продовжуючи архивні заняття, ведені в попередніх роках. Засновуючи в Наук. тов. ім. Шевченка археографічну комісію, я предложив їй план видань, і з того плану забрався до видання люстрацій і інвентарів королівщин Західньої України XVI в. — незвичайно важного джерела для історії суспільних, економічних і національних відносин того часу. Для сього відбув я в 1895 р. нову подорож по архивах і починаючи з року 1895 видав чотири томи в серії: «Жерела до історії України-Руси», що містять люстрації 1564—5 і 1570 р.р. королівщин галицьких, холмських і подільських; зібрана-ж мною тоді-ж колекція інвентарів в переважній часті зісталася невиданою, за браком часу: видав я з неї лише кілька найстарших інвентарів в Записках Наук. Тов. ім. Ш. Відірваний иншою роботою — головню коло Історії України-Руси, я вернувся до архивальних занять потім, збираючи матеріал для огляду суспільно-економічного життя України в XV—XVI в. і разом з друком V т. Історії випустив перший випуск тих матеріалів.³¹

Написання суцільної історії України рано, ще в київських часах, стало моєю задушевною гадкою, до певної міри питанням чести й свого покоління, супроти того, що й найвидніші репрезентанти української історіографії старшої генерації тоді ще вважали се річею, для якої час іще не наспів, бракує матеріалу, зістаються величезні прогалини і т. д. В своїх гадках мав я тоді написання історії коротшої й загально-приступної, в трьох невеликих томиках, які-б обіймали старий, литовсько-польський, і новий період. Зайнявши катедру, я сім семестрів з ряду (1894—7) читав загальний курс історії України. Повторений потім вдруге ще раз в р. 1898—1901, курс сей мав послужити мов би скелетом тої задуманої історії. Кажу: скелетом передовсім тому, що курс сей слідив лише провідну нитку політичної історії, не вдаючися в історію культурну, огляди устрою, економічного життя і т. д., що потім зайняли таке важне місце в остаточній реалізації плану. (Курс сей відповідає в томі I гл. 3, 5 і 6 і 1 екскурсу, в т. II гл. 1—3, в т. III гл. 2—3, цілому т. IV, потім наступила історія козаччини до знесення автономії України; а гл. 1—2, і другий екскурс тому I, гл. 4—7 тому II, гл. 3 і 4 тому III і цілі т. V і VI зовсім або майже зовсім не входили тоді, а й те, що потім увійшло в Історію, увійшло в далеко повніший і

³⁰ Українську Видавничу Спілку створено за ініціативою М. Грушевського і з безпосередньою допомогою Івана Франка і Володимира Гнатюка. Дана установа зорганізувалася в листопаді 1898 р. під час відзначення столітнього ювілею відродження українського письменства. Протягом свого існування УВС видала понад 300 назв (книжки і брошури), а від 1905 року перебрала видання ЛНВ.

³¹ Про науково-видавничу діяльність М. Грушевського докладніше в нашій праці *М. Грушевський і Наукове Товариство ім. Шевченка*, стор. 19—23.

детальнішої формі). Близше розглянувшись, прийшов я скоро до переконання, що розпочати діло треба не такою популярною й короткою, а ширшою й строго-науковою історією України, яку-б потім можна переробити в коротку й популярнішу. З початком 1897 р. я виступив до занять для сього курсу, вийшовши в менше звісні мені перед тим сфери передісторичної колонізації України, індо-європейської глотики і старинностей та слов'янської праісторії. Протягом 1897 і 1898 р. був написаний I том і при кінці 1898 р. був видрукований — вихід його припав на час прандіозного як на тодішні галицькі обставини і поважного святкування ювілею українського відродження, урядженого Наук. Тов. ім. Шевченка, в організації якого я брав дуже діяльну участь, і, як казали, мав велике вражіння зробити своєю промовою на комерсі на тему ваги моменту й потреби інтензивної національної поступової роботи.

В Галичині сей початок історії був прийнятий з великим заінтересуванням, можна сказати, з ентузіазмом. Але на прозьбу про допущення до Росії відповіддю була абсолютна заборона. В наукових кругах російських і польських книгу ґрунтовно замовчано, як і взагалі цілу Історію; та і з українських істориків-спеціалістів ніхто не дав оцінки чи навіть статті про неї. Не вважаючи на се, я вів з цілим напруженням розпочати діло і протягом 1899 р. був написаний і виданий т. II, протягом 1900 р. — том III, що закінчував собою давній період української історії. Цілість зпочатку я надіявся вложити в 5—6 томів, пізніше, коли на сам давній період пішло три, — числив на 7 до 8, аж доки огляд суспільно-політичного, економічного й культурного життя XV—XVII в.в., розрісшися на цілі два томи, не переконав мене, що ще багато томів буде потрібно, аби довести історію України до початків XIX в.³²

Супроти сеї роботи, яку я вважав, так казати, задачею свого життя, відсував я все, що можна було відсунути; але не можна було відсунути роботи в Наук. Тов. ім. Шевченка, Записках і ЛНВіснику, а хвиля приносила часом і інші роботи. Так, коли в 1899 р. мав відбутися в Києві археологічний з'їзд з участю також галицьких учених, я видвигнув і поставив ребром питання про допущення рефератів на українській мові. Було то перше гостре поставлення українського питання на російським ґрунті (воно й дало привід всім ворогам українства в Росії виляяти потоки яду й помий на мене, як провідника в сій

---

³² Перший том *Історії України Руси* (1898) був до певної міри замовчаний науковою критикою. Лише згодом появилися критичні огляди з-під пера А. Брікнера в *Квартальнік Гісторични* за 1906, стор. 664—79; того ж самого автора в *Архів фір слявіше фільольоґі*, 1900, стор. 293—4; *Киевская Старина*, 1903, ч. 12, стор. 163—193 (рецензія Доманицького). У численних історіографічних працях обговорювано зміст і значення ІУР для історичної науки. Цінну аналізу праці Грушевського подав В. Герасимчук в своїй статті «Михайло Грушевський, як історіограф України», *Записки НТШ*, т. 133. Список праць про Михайла Грушевського поданий в додатку до нашої праці *Молодість Михайла Грушевського*, Мюнхен 1967, стор. 27—36.

справі), і треба було задокументувати, що за сими претензіями на признание наукової української мови стоїть і дійсна наукова робота. Для того організоване було бюро в Наук. Тов. ім. Ш., зібрано 30 наукових рефератів, які по недопущенню української мови на з'їзді в цілості або в резюме були видруковані в Записках (в двох спеціальних великих томах і в інших книжках Записок), а в тім було й власних моїх кілька більших рефератів, окрім дрібніших комунікатів.³³ З другого боку, багато спокою і невдоволення забрали непорозуміння, які виникли в р. 1901 в Наук. Тов. ім. Ш. зі сторони людей, невдоволених чи то концентрацією засобів і енергії Наук. Тов. ім. Ш. в тім науковім плані, який був переведений в попередніх роках, чи то подражненних ріжними особистими моментами. Атака була поведена на людей, близьких мені, яким я хотів за помічу дрібних подміг і занять в Товаристві забезпечити можливість наукової роботи; розжалений тим, я скинувся літом 1901 р. головства й інших занять в Товаристві. Але коли показалося, що опозиція зовсім не має охоти забратися сама до організації наукової роботи хоч би по своєму планові і почала мене просити вернутися, а до сього також нахиляли мене й голоси Українців з ріжних боків, вернувся я знову до роботи в Товаристві, постановивши не звертати по можности на виходки опозиції;³⁴ що, правда, супроти піддержки, яку давала мені переважна маса членів, ся опозиція потім значно слабла з року на рік, зчаста повторюючи зрештою, що против мене самого нічого не має. За всім тим дало се багато прикрого, а певною компензатою служила мені лише моральна опора, яку давала сім'я³⁵ і кружок інтелігентних і характерних людей, співро-

³³ У 1899 р. відбувся в Києві II археологічний з'їзд, на який запрошено членів НТШ з науковими доповідями. М. Грушевський, як голова Товариства, зайняв принципове становище відносно допущення української мови на даному з'їзді. На засіданні Історично-філософичної і Філологічної секцій НТШ вирішено не брати участі в Київському з'їзді, якщо організаційний комітет з'їзду не дозволить виголосити доповідей в українській мові. Вимоги Грушевського і НТШ викликали гостру дискусію в Росії, наслідком якої російське міністерство освіти погодилося на допущення української мови, але з вимогою, щоб українські доповіді не читалися на загальних засіданнях, а на спеціальних, на яких могло б бути найбільше 25 слухачів. На такі вимоги НТШ не погодилося і Грушевський вирішив видати окремі томи *Записок НТШ* (т. 31—32 і 35—36 за 1899) з доповідями членів Товариства, призначених на київський археологічний з'їзд. Це рішення Грушевського і НТШ наглядно показали на міжнародному форумі Товариства за права української мови, як рівноправної із іншими слов'янськими мовами. У справах самобутности рідної мови і культури Грушевський не йшов на жадні компроміси.

³⁴ Тут треба додати, що разом з Грушевським у 1901 році уступили з Управи НТШ І. Франко, В. Гнатюк і С. Томашівський. Причини резигнації Грушевського з головства НТШ наświetлені в моїй праці *Михайло Грушевський і Наукове Т-во ім. Шевченка*, стор. 49—55.

³⁵ У київській автобіографії Грушевський не згадує докладніше про дружину і доньку. В *Автобіографії* з 1906 року історик пише, що в 1896 році він одружився з «Марією Вояковською, львівською учителькою, яка була

бітників в науковій, культурній і громадській роботі, що окружив мене і піддавав духа в роботі для культурного подвигнення української народности.

Серед описаних клопотів написаний був протягом 1901 р. IV том Історії і розпочатий V (1902); четвертий том я хотів видати разом з п'ятим, по укінченню його. Але 1903 р. приніс різні інші справи й пляни. З початком того року³⁶ я дістав від вільної російської школи в Парижі запросини прочитати в ній курс з української історії. Я прийняв радо сю пропозицію: в мені в тих роках виросло переконання про крайню потребу популяризувати й маніфестувати українську наукову роботу й її результати супроти умисного ігнорування, яким, очевидно, надіялися її на смерть замовчати неприхильники українства, та дорогою видань на інших мовах постаратися проломити заборону наукових українських публікацій в Росії. З тою цілю вже в 1900 р. і пізніше удавався я до різних німецьких видавничих фірм з пропозицією німецького видання своєї Історії, але незвичайність предмета (порівняти аргумент Гауча!) і великі розміри праці ставали на перешкоді — видавці відповідали відмовою. Тепер пропозиція паризької школи відограла сі пляни і гадки, і я постановив прочитати в паризькій школі короткий загальний курс української історії, і слідом обробити його для видання в російській і якійсь європейській — напр., французькій — мові, а zarazом використати сю подорож для завязання особистих зносин для популяризації української ідеї (так я zarazом дістав запросини прочитати відчит в Берліні в товаристві російської молодіжи і т. п.). Сі надії на популяризацію українства відчитами мало справдилися; молодь російська інтересувалася питаннями економічними й політичними, а українська історія й українство для неї були речами мало цінними; але навязані були де-які зносини в Парижі й Лондоні, уложені умови про французьке видання малої історії й німецьке великої (що правда — на мій кошт). Вернувшись з подорожи в травні 1903 р. (відчити в Парижі читалися в квітні і початок травня, потім я був ще в Лондоні, Липську й Берліні), я засів з завзяттям за оброблення російського курсу української історії, якому дав назву «Очерки истории украинского народа»; протягом літа він був написаний

вірним і тямущим товаришем мені в мойй діяльності, а 1900 р. родилася нам донька Катерина» (стор. 11). У мойй праці *Автобіографія Михайла Грушевського з 1900 по 1926 роки*, цит. пр., подано докладніше відомости про родину М. Грушевського.

До тепер не вдалося усталити точну дату народження і смерти жінки і доньки Грушевського. Інтересні дані про родину історика знаходимо також у статті Н. Полонської-Василенко, «Світлій пам'яті Марії та Катерини Грушевських», *Наше Життя*, ч. 4, 1956.

³⁶ Російська вища школа суспільних наук була основана в Парижі в 1902 році професорами московського університету — Максимом Ковалевським і вірменином Юрієм Гарбаровим. Часами паризьку школу називаємо «вільним російським університетом». Грушевський викладав історію України у цій школі від 19. VI до 4. V. 1903 року.

майже весь. Але сю сон amore, в надії великої користі для зросту української ідеї, написану роботу стріли зараз всякі труднощі — з перекладом на французьке і з виданням російського тексту. Видавці не хотіли брати такої непевної з цензурного і навіть нецензурного погляду книжки. Один з дуже ліберальних видавців відмовлявся побоюванням, що схема української історії, розходячися різко з прийнятою схемою руської історії (напр., включення давньої Руси), накличе на книжку некорисний осуд зі сторони російських наукових кругів. Нарешті по довгих митарствах я рішив друкувати й Очерк на свій риск; літом 1904 р. він був видрукований і завдяки тому, що під той час зачалася «весна» Святополка-Мирського, — був випущений і в світ, з огляду — як зазначила резолюція цензури — на спокійний і об'єктивний тон, яким був висловлений сам на собі нецензурний зміст.³⁷

Підкінчуючи «Очерк», я в осени 1903 р. взявся до перегляду I тому Історії для нового видання (перше, друковане лише в 600 примірниках, розійшлося вже в 1901 р.), — тому що треба було зачинати німецький переклад — з справленого тексту другого видання. Була се тяжка робота, бо більшу половину тому переробив майже наново (в зв'язку з різними доповненнями і використанням нового або в I вид. невикористаного матеріалу). Вона зайняла цілу зиму й весну 1903—4 року; за той же час було написано кілька статей з цілею популяризації української наукової роботи: статті для петербурського академічного збірника, у редакції якого я допросився, що їх надруковано українською мовою, і статті про Наук. Тов. ім. Шевченка для Журнала Мін. Нар. Просв. і Archiv'a für slav. Phil., та де-які дрібні праці.³⁸

Літо 1903 року зайняли публичні курси, уряджені у Львові, голов-но в інтересах української молоді, що мала прибути — й дійсно прибула з Росії.³⁹ Тоді ж випустив я IV том Історії і взявся до V-го. Кінець 1904 р. приніс мені радісну вістку — допущення до Росії Історії, наслідком горячого й різкого листу, написаного мною до тодішнього міністра Святополк-Мирського. Але се допущення задавало нову роботу: тт. II і III Історії розійшлися, треба було ладити нове видання, яке я хотів основно переглянути. Стративши надію докінчити т. V, я

---

³⁷ Очеркъ истории украинского народа вийшов трьома виданнями в 1904, 1911 і 1913 роках.

³⁸ Найповніший список наукових і публіцистичних праць М. Грушевського, поданий в бібліографії Івана Левицького «Реєстр наукових і літературних праць проф. Михайла Грушевського», Науковий збірник, присвячений Михайлові Грушевському, Львів, 1906. Бібліографія охоплює праці історика за роки 1885 до 1904. Праці М. Грушевського, які вийшли в роках 1905 до 1928, подані в бібліографії Д. А. Балики «Матеріали до бібліографії друкованих праць акад. Грушевського за 1905—1928 рр.», Ювілейний збірник на пошану Академіка М. С. Грушевського, т. III, Київ 1929, стор. 104.

³⁹ Університетські українознавчі курси відбулися у Львові в липні 1903 року під патронатом «Товариства прихильників української науки, літератури і штуки». Учасниками курсів була наддніпрянська і галицька молодь, а також старше громадянство.

переглянув і дописав глави, що містили в собі огляд суспільно-політичного устрою українських земель під польсько-литовським режимом і випустив їх як першу частину тому п'ятого весною 1905 р.; за тим пішло нове видання II тому, а з кінцем року — III тому.

Тим часом хвилі визвольного руху в Росії підіймалися все вище й вище. В Галичині з кінцем 1904 р. розпочав я був в Л.-Н. Віснику кампанію з проводирями української національно-демократичної партії, яку підозрівано тоді в планах нового компромісу з польськими панами ситуації. Виступив против занедбування реальних потреб української людности, засліплювання суспільними ефектовними фаєрверками, що закривали очі на ті потреби (притоку дала справа будови театра і закладання приватних шкіл, але полеміка мала загальніший підклад). Але ще частіше тепер став відкликатися на питання дня в Росії, в листах і статтях — в Л.-Н. В., і в російських газетах — в «Сині Отечества» і «Кієвских Откликах»; по українському питанню в Росії й польсько-українським відношенням в Галицині (більша стаття: К польско-украинским отношениям в Галиции, вийшла осбно, інші вчислені в хроніці Л.-Н. Вісника за той рік). Тодіж (літом 1905 р.) приладив я нове видання «Очерка», де розширено огляд новішої історії й сучасного стану українства (випустив я його в квітні 1906, не чекаючи розпродажу старого — бо бажав ним відізватися на питання дня), й статтю про українське питання для збірника *Russen über Russland*. Та національне і спеціально українське питання не мало симпатії в російських ліберальних кругах, і писати в чужих газетах було трудно: прийшлося стрінутися з браком співчуття у редакцій і залишити їх. Вирисувалася крайня потреба в російським органі для українського питання, і сю потребу я дуже пропагував в листах до земляків, а під осінь 1905 р. вибрався на Україну, щоб позондувати український рух і поагітувати за заложенням органу. Побувавши в Києві, Одесі й Харкові, я набрав надії на можливість зреалізування сього плану і зібрався виїхати в сій справі до Петербургу. Але страйки, маніфест 17 жовтня, чорносотенні погроми, вкінці (псевдо)ліберальний курс і нові постанови про пресу змінили зовсім ситуацію: на першу чергу виступило заснування українських газет, що закладаються з початком 1906 р. по різних містах, а брак усякого порядку, урядовий терор і т. п. та повна непевність завтрішнього дня не дають ще можности ніякої трівкої організації.

Тому з осінню 1905 р. вернувся я до роботи коло Історії, докінчив давно розпочату II частину V тому (випущену на початках 1906 року) і прийнявся за том VI, вилучивши туди огляд економічного й культурного життя, яке первісно надіявся змістити в томі п'ятім, та спішачися швидше приступити до часів і подій, від яких рахують українську історію в звичайних поглядах на неї. Під початок літнього курсу огляд економічного життя, розпочатий ще в 1904 р. і потім залишений, був скінчений. Разом з тим займався я організацією роботи коло спорядження корпусу актів до історії козаччини, неминуче потрібного супроти того, що від кінця 1880-х рр. перервалася всяка си-

стематична робота на сім полі. Проект такий був мною предложений

Товаристві ім. Шевченка ще весною 1905 р. (видрукований в 24 випуску Хроніки Товариства). Молоді археографи, підховані в моїм семінарі, мали розібрати між собою поодинокі партії в історії козащини й зайнятися призбиранням до них актового матеріалу в невикористаних або мало використаних рукописних збірках Київа, Харкова, Петербурга, Москви, Кракова, Варшави і т. п. Від літа 1905 р. організовано археографічні експедиції до Харкова, Москви, Кракова, Варшави, Петербурга, а члени їх мали приступити слідом до оброблення й приготування до друку тих колекцій.⁴⁰

Велика честь і утіха в тім часі стріла мені зі сторони моїх учеників і прихильників, що з нагоди десятиліття моєї наукової й громадської праці в Галичині пошанували мене виданням розкішного збірника: задуманий він був в осени 1904, коли десятиліття скінчилося, а вийшов в лютім 1906 р. і на комерсі в тіснішій кружку учеників і товаришів був мені доручений.⁴¹ Припало се як раз на вихід II части V тому і першого тому німецького видання Історії.

Львів, 1906, березень.

* * *

З 1906 р. діяльність Грушевського стала все більше переноситися на Велику Україну, до Київа. З тривогою помітивши, що новонароджена тамошня преса не досить використовує зроблене за останню чверть століття на галицькім ґрунті опільними силами робітників цілої України і замикається в тіснішій крузі місцевих інтересів, Гр. агітував за перенесення до Київа «Літ.-Наук. Вісника» й інших видань,⁴² відкриття в Київі відділу львівської книгарні Наук. Тов. ім. Шевченка, переселення до Київа молодих галицьких публіцистів і дослідників, а також старався і про відношення і поширення своїх персональ-

---

⁴⁰ М. Грушевський зосередив свою увагу на видання джерельних матеріалів до історії України. У роках 1895 до 1914 він очолював Археологічну комісію НТШ і започаткував серійне видання *Жерела до історії України-Руси і Пам'ятки української-руської мови і літератури*. У 1906 році Археологічна комісія НТШ започаткувала видання нової серії «Українсько-Руського Архіву». До 1914 року видано 11 томів *Жерел* і 14 томів *Архіву*.

⁴¹ До ювілейного комітету вшанування 10-и ліття наукової праці М. Грушевського входили його учні і співробітники: І. Франко, В. Гнатюк, Д. Коренець, І. Кривецький, С. Томашівський.

У передмові до ювілейного збірника вони писали, що «Діяльність М. Грушевського була головним осередком, коло якого згуртувалися давні і нові сили». Грушевський «вказував українській інтелігенції нові дороги й охороняв її від ідейної блуканини та повторення історичних помилок». *Науковий збірник присвячений професорови М. Грушевському*, стор. VII.

⁴² Грушевський переніс ЛНВ до Києва у 1907 році. У спогадах Ю. Сірого «Київ» (*Літературно Науковий Збірник*, Ганновер 1946, стор. 45—77) знаходимо цінні дані про київський період журналу.

них звязків з новим політичним рухом. Літом 1906 р. Гр. виїхав до Петербургу, де тоді засідала Перша Державна Дума, брав живу участь в житті Укр. Фракції, Укр. Клуба⁴³ і в редакції заснованого тоді «Украинского Вестника». Статті, друковані в тих роках, 1905—6, він випустив слідом осібною книжкою п. з. «Освобождение России и украинский вопрос», і окремими відбитками. З кінцем 1906 р. видання «Літ.-Наук. Вісника» було перенесене до Києва, і в нім звичайно що книжки появлялись статті Гр. на тему українського життя та будували чималий інтерес. Статті з попередніх років (1905—6) на ці теми він видав також під заг. «З біжучої хвилі». Брав якийсь час близьку участь також в редакції щод. часописи «Рада». З організацією Українського Наукового Товариства в Києві (весною 1907 р.) був вибраний його головою і дбав про можливо тісний контакт обох наукових товариств, львівського і київського, котрих був головою і редактором, або співредактором видань.⁴⁴ Тогож (1907) року, на бажання петербурського добродійного товариства написав популярну історію України «Про старі часи на Україні», яка з того часу багато разів передруковувалась і перекладалась на інші мови. Захопившись в тих роках українським і світовим мистецтвом, став підготовляти видання ілюстрованої історії України — котре випустив потім, 1901 р., і воно мало великий успіх: протягом півроку розійшлося перше видання в 6 тис. примірників, і було повторене слідом, ще з більшою кількістю ілюстраційного матеріалу. Паралельно готував книгу з історії європейської культури, в формі подорожніх заміток (друкувалися в Літ.-Наук. Віснику під заголовком «По світу»), задумуючи так само багато ілюструвати її — але сей план розбила війна. Вернувся також до белетристичних інтересів своєї молодости, друкуючи в Літ.-Наук. Віснику під ініціалами М. З. короткі начерки й оповідання, котрі пізніш, в 1918 р., зібрав у двох серіях «Sub Divo» і «З старих карток».

Серед сих різнородних інтересів і занять і частих переїздів і подорожей головне наукове діло «Історія України-Руси» посувалось в децю помалішим темпі.

В 1907 р. вийшов том шестий — присвячений економічному й культурному життю; 1909 р. том сьмий — з історією козаччини до р. 1625; перша частина VIII тому (рр. 1625—1638) тільки 1913. Ці останні то-

---

⁴³ Діяльність Грушевського у Петербургу навітлена у спогадах О. Лотоцького, *Сторінки минулого* (т. 2) і спогадах Дмитра Дорошенка, *Мої спогади про давнє-минуле, 1901—1914*, Вінніпег, 1949, стор. 80—89. Дорошенко пише, що Грушевський став ідейним провідником українців і брав надзвичайно активну участь у політичному і культурному житті української громади в Петербургу. Діяльність Грушевського на форумі Української Парламентарної Громади в тому часі вимагає окремого дослідження.

⁴⁴ Організація Українського Наукового Товариства безпосередньо причинилася до розгорнення М. Грушевським широкої науково-видавничої діяльності у Києві. Про генезу і ранню діяльність УНТ гляди статтю М. Грушевського, «Українське Наукове Товариство в Києві й його наукове видавництво», *Записки УНТ*, кн. I, 1908, стор. 3—15.

ми вимагали інтензивної архивальної роботи; крім того багато часу було віддано перерібці для нового видання т. IV (1907) і т. I (третє видання 1913 р.), а також перекладам. Помічаючи, що його українське видання не поширюється в наукових кругах російських і всіх тих, що звикли черпати свої відомости тільки з російських видань, Гр. почав видавати в перекладі поодинокі частини «Історії України». 1910 випустив п. з. «Кіевская Русь» частину першу I тому, далі, в рр. 1913—14 два томи «Історія Украинскаго Казачества» (переклади з VII і VIII тому, до р. 1632); редакція сих перекладів забиравала багато часу. Випустив в сих роках також два перероблені і доповнені видання «Очерка історії Украинскаго Народа» (1911 і 1913). Далі займався також популяризацією («Про батька козацького Богдана Хмельницького» в вид. «Лану», в р. 19), а в рр. 1911—12 з гуртком молодших популяризаторів (Ю. Сірий, Г. Терниченко й ин.) видавав тижневик для селян «Село». Свої статті, друковані там 1912 р., випустив окремою книжкою п. з. «Про українську мову й укр. школу», яка була арештована цензурою, але випущена постановою Київ. Судової Палати. Випустив того ж року розкішно видану і багато ілюстровану старим українським графічним матеріалом, популярну перерібку відповідних розділів своєї історії п. з. «Культурно-національний рух на Україні XVI і XVII вв., що мав чималий успіх, завдяки також композиціям В. Г. Кричевського, що брав діяльну участь в ілюстрації сих видань.

Одночасно не переставав займатися галицькими справами, різко виступаючи против опортуністичного курсу нац.-демократів. Статті на сю тему випустив весною 1911 р. під заголовком «Наша Політика», яка викликала доволі сильне вражіння, але була прийнята за виразний casus belli провідниками нац.-демократів, які всевладно правили львівською укр. громадою.⁴⁵ Доходячи в тім час нової угоди з польськими кругами, вони рішили за всяку ціну зробити Гр-го «нешкідливим» і дали йому битву на ґрунті «Наук. Тов. ім. Шевченка». На загальні збори весною 1913 р. була випущена анонімна брошюрка, наповнена фантастичними цифрами і вимислами, і зібрано всіх,

---

⁴⁵ У 1911 р. у Львові появилася збірка статей Грушевського п. н. *Наша політика* (119 стор.). Грушевський закидав галицьким політичним діячам, зокрема провідникам національно-демократичної партії, безпринциповість у веденні політики, яка доволі часто проявляла себе в опортунізмі. Це спричинило ще більше загострення взаємин між Грушевським і галицькими політичними діячами, а також деякими членами НТШ, які поділяли ідеологію і політичну діяльність членів Народного Комітету нац.-дем. партії. У відповідь на збірку Грушевського появилася в 1911 році анонімна брошура *Наша політика і професор М. Грушевський*, (Львів 1911, 42 стор.). Я вважаю, що автором брошури був Стефан Томашівський, бувший ученик і прихильник Грушевського, який разом з В. Шухевичом, Ст. Дністрянським, В. Охримовичом і іншими, підготовляв головну баталію проти історика на загальних зборах НТШ в 1913 році.

Інтересно згадати, що видатний історик М. Кордуба дав надзвичайно позитивну оцінку на збірку статей Грушевського. М. Кордуба, «Грушевський про „нашу політику“», *Вістник СВУ*, ч. 128, 1916, стор. 787.

хто стояв під керуванням тих н.-дем. провідників. Гр-го обрано головою, але всіх його співробітників з попередніх років провалено. Гр. прийняв вибір на кілька місяців, щоб докінчити де-які розпочаті видання, і в осени зрікся головства і редакторства, скінчивши на 116 т.⁴⁶ «Записок». З огляду на такі прикрі відносини, постановив зріктися також катедри в університеті, коли скінчиться 20 літ служби: 1 вересня 1914 року, і се дасть йому право на зменшену пенсію, і змогу вповні перенести свою роботу до Київа. В звязку з сим запроєктував Київському Науковому Товариству, використати юбілейний — 1914 рік (століття народин Шевченка) для поширення своєї наукової організації. Тому, що новий виділ Н. Тов. ім. Шевченка рішив свої «Записки» з наук. часописи, якою вів Гр., перетворити на збірку самих тільки розвідок (скасувавши відділи хроніки і бібліографію), Гр. запроєктував Київському Товариству приступити до видання наукового трьохмісячника українознавства п. з. «Україна» і взяв на себе редакцію (відповідальним редактором згодився стати К. П. Михальчук, технічну редакцію взяв Д. І. Дорошенко). Також рішено було приступити до видавання матеріалів археографічних і етнографічних. Пок. Семиренко, що рікрічно підтримував видання Товариства грошми, згодився збільшити на се свою підмогу.

Але тут прийшла війна і поруїнувала всі плани. Вона застала Гр-го на літнім спочинку в Карпатах,⁴⁷ і відти, не маючи змоги ні виїхати до Київа ні вернутись до Львова, він виїхав із сіме'ю до Відня; виїхавши потім до Італії, списався з київською ріднею і знайомими і рішив через Румунію виїхати до Київа.⁴⁸ Але вже з початком війни був виданий секретний наказ: коли-б приїхав, обшукати і без огляду на результати трусу вислати на Сибір. Коли в середині листопаду Гр. приїхав з сіме'ю до Київа, Гр. арештовано, помешкання обшукано, а потім, в грудні дано наказу обшукати також і помешкання у Львові — що був тоді в російській окупації. Хоч сі труси не дали ніяких обтяжуючих вислідів, в лютім 1915 р. Гр. призначили на висилку етапом на Сибір. але петербурським знайомим, як іронізувало «Н. Время» в останні хвилі вдалось «вставити букву М»: замість до Сибіри призначено на висилку до Симбірська і під охороною городового вивезено і віддано симбірській поліції, а слідом туди-ж його родина. В Симбірську Гр. прожив до осени того р., — за проханням російської академії в-осени його переведено до Казани, як міста більш придатного до університетських занять, а рік пізніше до Москви, все під «явний нагляд поліції», що позбавляли його

---

⁴⁶ Загальні збори НТШ відбулися 29 червня 1913 року. Докладніше про ці події в нашій монографії *М. Грушевський і Наукове Товариство ім. Тараса Шевченка*, стор. 59—63.

⁴⁷ Під час вибуху Світової Війни в липні 1914 року Грушевський перебував зі своєю родиною на відпочинку в Криворівні на Гуцульщині.

⁴⁸ Причини виїзду Грушевського до Києва докладніше обговорені в нашій статті «Чому Михайло Грушевський повернувся на Україну в 1914 році», *Український Історик*, ч. 3—4, 1967, стор. 103—108.

права педагогічної й ріжної иншої діяльності. В Симбірську і Казани Гр. взявся до оброблення популярного курсу всесвітньої історії, в двох ціклях узшому (популярнішому) і ширшому (більш науковому). З переводом до Москви мав змогу взятись до продовження своєї «Історії України», яку війна перервала на описі Зборівської битви. Оброблену частину, 1638—1648, випустив живучи в Казани, як II частину VIII тому в р. 1916, в Москві докінчив історію війни 1649 р. і довівши огляд до весни 1650 року видрукував в Москві, як третю частину VIII тому (видання се було закінчено вже по виїзді Гр-го з Москви і властиво не вийшло в світ, і потім Гр. передрукував його в Видні в 1922 р., з одинокого примірника одержаного з Москви з окаязією). Почав друк також своєї «Всесвітньої Історії», котрої I ч. вийшла в Петербурзі в р. 1916. В Москві брав участь в редакції «Української Жити» й тижневика «Промінь», займався організацією україн. видавничої спілки і наукового товариства.⁴⁹

Револуція визволила Гр-го з сього заслання і перервала сі заняття. Вибраний головою Української Центральної Ради при її організації й викликаний її телеграмами до Київа, Гр. приїхав у березні, потерпівши в дорозі нещастя: вагон в котрім він їхав згорів в дорозі, і в нім значна частина рукописей і книг.⁵⁰ Ще більше подібне нещастя спіткало його рік пізніш, коли фамільний дім Гр-х був спалений підчас обстрілу Київа, і в нім згоріли всі рукописи, цінні колекції укр. мистецтва і бібліотеки.⁵¹

Чотирнадцять місяців Укр. Центральної Ради (березень 1917 — квітень 1918), котрого Гр. був весь час головою, наповнили його час перед усім політичною роботою, але поруч того він писав і на біжучі політичні питання, друкуючи статті (спочатку в час. «Нова Рада», потім в «Народній Волі») й окремі брошури («Хто такі Українці і чого вони хотять?» «Звідки пішло українство». «Вільна Україна», «Якої ми хочемо автономії і федерації», «Українська Центральна Рада й її

---

⁴⁹ М. Грушевський приїхав до Москви у вересні 1916 р. За його ініціативою відновилася діяльність московської громади Товариства Українських Поступовців. Цікаві спогади про цей період написав Олександр Саліковський «Про одну написану книгу», які появились у львівському календарі «Дніпро» за 1925 рік.

⁵⁰ Про ці події розказує Грушевський у своєму біографічному листі з березня 1920 року. Цей лист видруковано в «Українському Історіку» п. н. «Автобіографія М. Грушевського 1914—1919», У.І., ч. 1—2, 1966, стор. 98—101.

⁵¹ Докладний опис знищення дому Грушевських знаходимо в спогаді Євгенії Кричевської «Пожежа буюдинку Михайла Грушевського», *Нові Дні*, ч. 105, 1958, стор. 13—20.

Історик не згадує у своїй *Автобіографії*, що наслідком цієї пожежі померла його мама Главіра Грушевська. Про цю трагедію знаходимо коротку нотатку у *Вістнику СВУ*: «В часі обстрілювання большевиками Київа і дому голови Центральної Ради проф. М. Грушевського, його недужу матір вивесли на руках до сусідньої лічниці, де вона померла 30 січня. Похорони Покійниці відбулися тоді потайно, бо большевики чатували на семью Грушевського, щоб її ув'язнити», *Вістник СВУ*, ч. 14, 1918, стор. 213.

універсал»). Друкував також популярно-наукові річи (Всесвітня Історія, кн. 2 і 3, «Переяславська умова України з Московією»), та передруковував свої давніші писання новими виданнями. Робив се не тільки з огляду на вимоги моменту, але і для заробітку, бо стратив всі інші джерела своїх прибутків і жив виключно літературним заробітком, бо праця в Ц. Раді ніякого доходу не давала.⁵²

Після гетьманського перевороту Гр. жив у Києві інкогніто, зчаста міняючи місце прожитку і шукаючи спочинку від тяжких переживань в літературно-науковій праці. Виготовив за сей час частини 4, 5 і 6 «Всесвітньої Історії», і в ширшій серії книги: «Старинна історія. Античний світ», «Середні віки Європи». З упадком гетьманщини брав участь в засіданнях Наук. товариства, де тоді дебатовалось питання про реорганізацію академії, був вибраний також членом Трудового конгресу. З початком лютого 1919 виїхав до Камінця, де редагував якийсь час газету «Голос Поділля» і займався роботою над укр. підручниками (Історія України для трудової школи). З кінцем березня через Галичину виїхав за кордон, в делегації від партії укр. соц. революц. на конференцію II Інтернаціоналу, і взяв участь в люцернській конференції (докладніше звідомлення про сю делегаську діяльність надр. в «Борітеся поборете» ч. 3).⁵³ В осени того ж 1919 р. виступив з проектом організації «Українського Соціологічного Інституту» і одержавши деякі кошти для цього занявся цією організацією. Жив у Празі, Берліні, Відні, Женеві, Парижі; брав участь в організації часописи «Europe Orientale», «Борітеся поборете», «Наш Стяг», друкував в них багато статей і окремі брошури. В 1921 р. виступив з делегацією с-рів в II Інтернаціоналу, 1922 р. зложив і делегацький мандат, з огляду на принципіальні розходження, і віддався виключно науковій роботі в «Укр. Соц. Інституті». Видав в сім часі книги: *Abregé de l'Histoire d'Ukraine, Antologie de littérature ukrainienné* (спільно з донькою своєю К. Грушевською), «Початки Громадянства (Генетична Соціологія)», «Початки соціалістичного руху на Україні й женеvський соц. гурток» (сюзпільно зі співробітниками), «З історії релігійної думки на Україні».⁵⁴ З 1922 р. оселившись в Бадені, під Від-

⁵² Тут М. Грушевський коротко пише про свою діяльність у Центральній Раді. Деякі додаткові інформації читач знайде в його *Автобіографії* за 1914—1919 роки. Олександр Шульгин у своїй статті «Михайло Сергієвич Грушевський — як політик і людина» (*Записки НТШ*, т. 186, 1966) подає важливі спостереження про політично-державницьку діяльність історика в 1917—1918 роках. На нашу думку дослідження політичної діяльності Грушевського, як голови Центральної Ради, вимагає основної переоцінки і нового наświetлення.

⁵³ Михайло Грушевський, «В першій делегації української партії соц. революціонерів», *Борітеся-Поборете*, ч. 3, 1920, стор. 47—60; ч. 7, стор. 25—54. Ця стаття Грушевського містить цінний біографічний матеріал про його політичну і публіцистичну діяльність.

⁵⁴ Про завдання і діяльність Українського Соціологічного Інституту Грушевський часто згадував у своїх листах. Гляди «Листи М. Грушевського до

нем, займався виключно «Історією української літератури» — написав чотири томи, з котрих тоді-ж видав три перші у Львові, четвертий докінчив і видав уже на Україні, в 1925 р. Вибраний з кінцем 1923 року членом Української Академії й одержавши дозвіл на поворот, в березні 1924 вернувся на Радянську Україну, до Києва, сподіваючись повести інтенсивну наукову роботу в нових умовах на безпосередню користь українських робітничо-селянських мас та соціалістичного будівництва України. Двохрічне перебування на Радянській Україні вповні доказало можливість продуктивної праці в сих умовах.⁵⁵

Т. Починка» (За редакцією М. Антоновича), *Український Історик*, ч. 4, 1969; ч. 1—3, 1970.

⁵⁵ Грушевському довелося працювати у важких політичних і економічних обставинах — тому він пише лише про «можливість продуктивної праці в сих умовинах». У листах до Ілька Борщака від 1926 року Грушевський пише, що «я вже збирався закрити лавочку» і підкреслював, що не знає, як далі буде. «Два невидані листи М. Грушевського (1926)», *Соборна Україна*, ч. 2, 1947, стор. 37—38. Як відомо, у 1925 році ГПУ видало секретний обіжник відносно розповсюдження *Історії України Руси* «ідеолога українського націоналізму проф. Грушевського», *Український Збірник*, (Мінхен, ч. 8, 1955, стор. 147), там поданий повний текст згаданого обіжника. Передрук в «Українському Історичу», ч. 1—3, 1970, стор. 179). Не улягає сумніву, що Грушевський був увесь час під пильним наглядом ГПУ і за свою діяльність передчасно помер у загадочних обставинах. Надії Грушевського на можливість наукової праці в Україні не справдилися. Про останні роки життя М. Грушевського гляди О. М. (О. Степанишина, «Останні роки життя Михайла Грушевського», *Наші Дні*, ч. 3, 1943; Г. Костюк, «Останні дні життя акад. М. Грушевського», *Український Збірник*, кн. 1, 1954, стор. 83—94.

Любомир Винар

АВТОБІОГРАФІЯ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО З 1926 РОКУ

3 жовтня в актовій залі Київського Інституту Народної Освіти у Києві відбулося урочисте прилюдне засідання з нагоди 60-річчя з дня народження і 40-и річчя наукової праці проф. М. Грушевського, академіка Української Академії Наук. Святкування ювілею Грушевського перейшло межі віддання належної пошани найвидатнішому історикові України і перетворилося у величаву маніфестацію українського наукового світу і діячів культури, які утотожнювали це небуденне свято з нагальним розвитком українського наукового і культурного життя на Великій Україні у 1920-их роках. Це також розумів М. Грушевський, який у своїй ювілейній промові ствердив, що «нинішнє свято української науки, що припало на п'ятдесятиліття царського указу 1876 року, являється святом перемоги української науки, української культури, українського відродження над усіма перешкодами, що лежали на його шляху».¹

З нагоди ювілею історика появилася у 1926 році у Києві його друга *Автобіографія*, а в 1928 році *вийшов Ювілейний збірник на пошану Академіка Михайла С. Грушевського* накладом Всеукраїнської Академії Наук.

Завданням цієї статті є подати аналізу *Автобіографії* М. Грушевського, яка являється одним із найважливіших джерел до вивчення його життя і творчості.²

Автобіографія з 1926 року вийшла на правах рукопису без зазначення назви видавництва. На титульній сторінці знаходимо такі бібліографічні дані:

М. С. ГРУШЕВСЬКИЙ
АВТОБІОГРАФІЯ
Друкується, як рукопис
Київ — 1926

¹ *Ювілей академіка М. С. Грушевського 1866—1926*. Київ. Видання Ювілейного Комітету, 1927, стор. 24.

² Автобіографічні матеріали М. Грушевського нечисленні. Першу автобіографію він виготовував латинською мовою у 1890 році і вислав її до проф. Д. Беляєва, голови державної іспитової комісії Київського університету.

На одній з незадрукованих сторінок петітом віддруковано додаткову інформацію: «Київський Окрліт ч. 19730. „Київ-Друк“, 1-ша фотоліто-друкарня. Зам. ч. 9-2000.», а на іншій сторінці поміщено фотографію Грушевського із написом «Академик Михайло Грушевський». З вищенаведених даних знаємо, що автобіографія появилася 2000 накладом і друкувалася в київській друкарні. Видання начислює 31 сторінку друку (розмір 17,5 x 11 см).

У зв'язку з цим виданням виринає основне питання, чому Автобіографію не фірмував Організаційний Ювілейний Комітет, який очолював приятель ювілята акад. П. А. Тутківський, або Українська Академія Наук, яка співпрацювала із ювілейним комітетом.³ Можна знайти декілька відповідей на поставлене питання:

1. Ювілейний комітет і УАН не хотіли брати відповідальності за зміст автобіографії М. Грушевського, який недавно повернувся з еміграції до Києва. Ця гіпотеза доволі неправдоподібна. Академія і Комітет видали інші видання з нагоди ювілею М. Грушевського і тому напевно погодилися б видати і автобіографію.

2. Можливо, що Грушевський самий настоював, щоб автобіографію видати на правах рукопису і не бажав, щоб вона вийшла під фірмою

Ця автобіографія не збереглася в жадних відомих архівних фондах. Друга автобіографія Грушевського появилася у травні 1906 року у Львові накладом 50-и примірників. Це видання перевидано в Канаді заходами А. Григоровича у 1965 році (накладом 100 прим.). В «Українському Історичному» (ч. 1—2, 1966) появилася «Автобіографія Михайла Грушевського, 1914—1920», яка являється передруком автобіографічного листа М. Грушевського, який віддруковано у вінніпезькому українському тижневику «Український Голос» (ч. 16, 21 квітня 1920.). Київську Автобіографію з 1926 року тепер передруковуємо в «Українському Історичному». Також у нашому виданні передруковуємо автобіографічний нарис М. Грушевського «Як я був колись белетристом», який появилася як передмова до збірки його оповідань «Під зорями» (Київ, В-во Рух, 1928). Тут треба також ствердити, що чимало автобіографічного матеріалу знаходимо в різних публіцистичних статтях Грушевського, як також в його листуванні.

3 У склад «Організаційного ювілейного комітету» для переведення святкування ювілею М. Грушевського входили: Акад. П. А. Тутківський, голова, акад. Д. І. Багалій (Харків), акад. В. М. Перетц (Ленінград), Л. М. Левитський (Київ), М. Л. Баран, О. Ю. Гермайзе, С. М. Іваницький-Василенко — члени. Секретарі комітету: Ф. Я. Савченко, С. Ю. Гаєвський і В. В. Ігнатович. Крім того до комітету входили 42 офіційні представники від різних наукових, освітніх, бібліотечних і архівних установ.

Наталія Полонська-Василенко пише, що ювілейний комітет вибрано «поза Академією» і він діяв так «неначе Академія не мала нічого спільного з цим ювілеем» (*Українська Академія Наук. Част. I. Мюнхен 1955, стор. 47*). Уважаємо, що це помилкове твердження. Офіційна назва комітету була «Організаційний Ювілейний Комітет при У.А.Н.» і в його склад входили видатні члени Академії та інших наукових установ. У своєму ювілейному привіті президент Академії Липський виразно зазначив, що в УАН виникла думка «улаштувати урочистий ювілей». (Див. *Ювілей акад. М. С. Грушевського, цит. пр., стор. 7*).

академії. За цим припущенням промовляє видання його львівської автобіографії з 1906 року, яка також була видана на правах рукопису і не була фірмована Науковим Товариством ім. Шевченка, яке Грушевський очолював. Автор цих рядків схиляється до цього другого припущення.

Київська автобіографія Грушевського складається з двох основних частин. Перша частина включає в дещо зміненій формі львівську автобіографію Грушевського з 1906 року (стор. 3—23) і хронологічно допроваджена до березня 1906 р. Друга частина автобіографії (стор. 21—31) охоплює роки 1906 до 1926 року. У цій частині автобіографії діяльність і життя Грушевського подається у третій, а не в першій особі. Отже під стилістичним оглядом є різниця між першою і другою частиною київського видання, хоч у нас немає сумніву, що другу частину опрацював історик. Часто автобіографія пишеться у третій особі.

Найбільше місця присвятив М. Грушевський у автобіографії галицькій добі його діяльності (стор. 7—27), а найменше рокам 1924 до 1926, які наświetлені в декількох реченнях на останній сторінці автобіографії (стор. 31). На нашу думку ця «окупість слів» Грушевського відносно його повороту на Україну і про його дворічний побут у Києві не випадкова і заслуговує на окрему увагу.

При дослідженні автобіографічних матеріалів історик не може обмежитися бібліографічним описом видання і аналізи його змісту. До уваги треба також взяти «дух часу», в якому даний твір писано. Це також відноситься до *Автобіографії* Грушевського з 1926 року. Без належного розуміння обставин і часу, серед яких цей твір появився, було б надзвичайно важко дати задовільну аналізу даного видання. У нашому короткому коментарі до *Автобіографії* постараємося це питання дослідити.

Тематично автобіографія Грушевського охоплює його родинне життя, суспільно-промадську і політичну діяльність і наукову працю. За цим тематичним ключем постараємося розглянути зміст київської автобіографії.

Родинне життя

Михайло Грушевський в автобіографії подав доволі скупі відомості про свій рід і родинне життя. Це відноситься до даних про його діда Михайла, батька Сергія і маму Главіру з роду Опок-Опоцкевичів. Натомість не згадує про свого молодшого брата Сергія і сестру Ганну. Також, у київській біографії нічого не пише про свою дружину Марію з дому Вояковських і доньку Катерину. Це доволі дивно і незрозуміло. У львівській автобіографії з 1906 р. Грушевський писав, що його жінка була «вірним і тямущим товаришем мені в моїй діяльності», а також згадав, що в «1900 родилася нам донька Катерина» (стор. 11). Ці речення пропущені у київському виданні автобіографії і Грушевський лиш загалуєниково пише про моральну опору, яку йому да-

вала сім'я. Також він очутив у київському виданні важливі дані про своє здоров'я у 1903 і 1904 роках. На увазі маємо доволі докладні дані про його задавлену неврастенію і Грушевського «безнадійні думки» про перспективу «страги можливості інтенсивної умислової праці». Вже раніше я висловив припущення, що Грушевський правдоподібно не бажав пригадувати читачам нової автобіографії про свою хворобу з ранніх років праці і тому цей розділ опустил у київському виданні. Також нічого не згадує про смерть своєї мами, спричинену знищенням дому Грушевських запальними кулями большевицької артилерії у січні 1918 року. У 1926 році Грушевський з тактичних міркувань не згадував про смерть мами.

Як бачимо, історик перевів у 1926 році «самоцензуру» своєї львівської автобіографії і пропустив деякі важливі місця про родинне життя, а також не подав інших родинних інформацій з огляду на його побут під большевицькою владою на Україні.

Суспільно-громадська і політична діяльність

Життя М. Грушевського нерозривно оплетене з громадським і політичним розвитком українського суспільства під кінець XIX і в першій третині XX століття. В автобіографії Грушевський коротко згадує про свою ранню суспільну працю серед української молоді у Києві, а згодом докладніше зупиняється над своєю громадською і політичною діяльністю в Галичині. Зокрема подає своє ставлення до галицьких народовців і т. зв. «нової ери» — співпраці галицьких громадських діячів з польськими політичними колами. Тут не бачимо жадних поважніших відхилень від тексту львівської біографії за виїмком мовно-стилістичних змін.

У другій частині автобіографії Грушевський коротко пише про свою політичну діяльність у Петербурзі (1905—1906 рр.) на форумі української парламентарної фракції у державній думі і про свою працю у Києві. Також коротко згадує про ситуацію під час вибуху Першої світової війни і докладніше пише про депортацію його царським урядом до Сибірска. Короткий уступу присвячений головуванню Грушевського в Центральній Раді і його публіцистичній праці в тому часі. Інтересно згадати, що він не брав жадної заплати за свою працю в Центральній Раді і заробляв своїм журналістичним пером («праця в Ц. Раді ніякого доходу не давала»). Цікаво підкреслити, що в цій частині автобіографії не знаходимо жадних критичних думок Грушевського про його політичних конкурентів, включаючи гетьмана П. Скоропадського і членів Директорії. Короткий розділ автобіографії присвячений еміграційному періоду Грушевського і його діяльності в соціалістичному русі.

У 1922 році Грушевський зложив свій партійний делегатський мандат «з огляду на принципіальні розходження» і віддався науковій праці в Українському Соціологічному Інституті. Здачу делегатського ман-

дату не треба утотожнювати із виходом Грушевського з лівого крила партії українських соціалістів-революціонерів. Історик нічого не згадує про його переговори з представниками советського уряду в справі повороту на Україну. Цей період свого життя збуває одним коротким реченням — «в березні 1924 року вернувся на Радянську Україну, сподіваючися повести інтензивну наукову роботу в нових умовах на безпосередню користь українських робітничо-селянських мас та соціалістичного будівництва України». Отже в цій частині *Автобіографії* не знаходимо жадних пеанів в сторону советської влади, лиш наголошення праці Грушевського на користь української спільноти. Треба підкреслити, що ця частина біографії надзвичайно коротка і можна догадуватися, що Грушевський не бажав писати докладніше про події, в яких брав видатну участь. Тут саме бачимо значну різницю між першою і другою частиною автобіографії — у першій він виразно зайняв становище до політики галицьких народовців, у другій частині Грушевський обмежився до хронікарського записання сухих фактів його діяльності.

Наукова і науково-організаційна праця

Порівнюючи львівську і київську автобіографію Грушевського відносно його наукової діяльності в Галичині, не знаходимо жадних поважніших змін. Це зокрема відноситься до його праці в НТШ і наукової творчості. Львівська біографія допроваджена до березня 1906 року.

У другій частині нарису Грушевський коротко згадує про творення Українського Наукового Товариства у Києві, його конфлікти в НТШ і також пише про свою науково-редкційну працю в УНТ (видання українознавчого журналу «Україна», окремі наукові збірники тощо). Він подає важні дані про свою наукову працю під час заслання в Симбірську, Казані і Москві. Також знаходимо цінні інформації про наукову працю Грушевського після гетьманського перевороту і на еміграції у зв'язку із діяльністю Українського Соціологічного Інституту. Наукова діяльність і творчість історика за 1924 і 1925 роки подана телеграфічним стилем кількома рядками. У порівнянні з іншими частинами автобіографії, в яких Грушевський подрібніше писав про свою працю, ця частина найбідніша. Грушевський не пише про 1924, 1925 і 1926 роки правдоподібно тому, що побачив большевицьку дійсність і неприхильне відношення советської влади до нагального розвитку українського наукового і культурного життя. Отже цей період життя Грушевського і його творчості майже зігнорований у київській *Автобіографії*.

Для кращого зрозуміння життя історика в тому часі бажано бодай коротко обговорити поворот Грушевського в Україну і його побут у Києві у 1920-их роках для відзначення його ювілею у 1926 р. Це мабуть найкраще обґрунтує наш висновок про причини замовчання М. Грушевським його ранньої діяльності в советській Україні.

М. Грушевський у Києві

Обсяг нашої статті не дозволяє докладніше зупинитися на причині повороту М. Грушевського на Україну. Загально прийнятий погляд, що його повернення до Києва було мотивоване основним бажанням історика продовжувати його наукову і науково-організаційну працю на рідних землях. На нашу думку це лише одна з причин. М. Грушевський мав рівночасно бажання причинитися до політичного і культурного відродження України і дуже можливо бажав відограти видатну роль в політичному житті. Також незаavidний матеріальний стан Грушевського і його сім'ї на еміграції мав значний вплив на його рішення. Ці наші думки висловлюємо на основі багатолітніх дослідів життя і діяльності історика.

М. Грушевський — класичний тип «політичної людини», він ніколи не думав зрезигнувати із своєї політичної діяльності і, маючи в Україні численних політичних однодумців-членів Української Партії Соціалістів-Революціонерів (УПСР), числив на легалізацію даної партії в советській Україні, яка, на його думку, мала змогу очолити політичний сектор українського життя. Немає змоги тут розглядати соціалістичну лівізну Грушевського і його зобов'язання перед советським урядом, що не буде займатися політичною роботою. Це була лише відповідна стратегія історика, подиктована вимогами часу. Ця тема вимагає джерельного і об'єктивного наświetлення і окремої студії, яку плануємо опрацювати.

Тепер виринає засадниче питання про поінформованість М. Грушевського на еміграції про тодішню політичну ситуацію в Україні. Чи дійсно він вірив в прихильне наставлення большевицької влади до політичних аспірацій українців, до української державности в соціалістичній одежі? Чи знав він про переслідування большевиками українських діячів культури і політичних активістів, включаючи їхню фізичну ліквідацію? Доволі наївну статтю на тему повороту Грушевського на Україну написав Ф. П. Шевченко, який твердить, що Грушевський щиро вірив в «життєвість Радянської влади на Україні» і також, що він не виступав у 1922—23 рр. «із заявами або діями проти Радянської України та її уряду».⁴ Переглядаючи численні публіцистичні статті і листи Грушевського з 1920-их років, ми бачимо його критичне ставлення до большевицької влади, а також добре ознайомлення із положенням українців на Україні. Рівночасно тут треба підкреслити, що він у багатьох випадках робив помилкові висновки відносно можливостей політичного і культурного розвитку українського народу під большевицьким режимом.

У своєму листі до Х. Раковського, від 15 листопада 1921 року, Грушевський писав, що бюрократичний апарат советського уряду засмічено «не-соціалістичним і взагалі безідейним, часто нечистим і при

---

⁴ Ф. П. Шевченко, «Чому Михайло Грушевський повернувся на радянську Україну», *Український Історичний Журнал*, ч. 11. 1966, стор. 19.

тім українофобським елементом».⁵ Набагато виразніше він писав у своїх приватних листах. Наприклад, у листі з 1923 року, себто в тому часі, коли він вже зробив рішення вертатися в Україну, Грушевський писав, що в краю «пішли нові нагінки на все українське, на всіх, хто виявляв хоч якусь активність... дотеперішня „самостійність” Укр. Республіки була чистою іронією: однаково усім правила кутка большевиків московських... Так їх (українське населення — Л. В.) стероризували розстрілами, арештами, засланнями, що бояться пальцем рушити».⁶ Отже, як бачимо, Грушевський був докладно поінформований про загальну ситуацію в Україні і без огляду на це вирішив повертатися на рідні землі. Також він не робив собі ілюзій відносно позитивного ставлення большевиків до його друкованих творів. У листі до П. Починка від 5. VII. 1923 р. він виразно писав: «Я большевикам ніякий приятель, мало хто стільки потерпів від них, як я, і далі терплю: книги мої на Україні заборонені; транспорт книг моїх, висланих торік (видання Дніпросоюзу) большевики переробили на картон, аби не дати їм розійтися».⁷ Отже і про це він знав і таки вирішив повернутися на Україну і 7-го березня 1924 року, разом з сім'єю прибув до Києва.

Тепер коротко зупинимось над питанням офіційного ставлення большевиків до М. Грушевського і його діяльності вже після його приїзду.

Не улягає сумніву, що большевики бажали використати приїзд М. Грушевського для своєї пропаганди і для своїх політичних цілей. Вони надіялися, що він зложить відповідні прилюдні заяви, в яких апробує комуністичну владу в Україні, а також прийме марксистську інтерпретацію історичного процесу. Цього не сталося. Грушевський не публікував жадних вірно-підданих заяв у комуністичній пресі і не змінив своїх історіографічних концепцій та історіософічних поглядів на слов'янську історію. Він також не заломився і не «покався» під натиском різних шантажів большевицької влади. Отже був відпорний на комуністичні переслідування від багатьох своїх сучасників — видатних діячів української культури і науки, які «покалялися» і засудгли «націоналістичні ухили» у своїх працях під кінець 20-их і з початком 30-их років. І це треба пам'ятати усім дослідникам і публіци-

---

⁵ «Відкритий лист М. Грушевського, закордонного делегата УПСР, голові Ради Народніх Комісарів УРСР С. Г. Раковському», *Борітеся-Поборете*, ч. 10. 1921, стор. 4. Цей лист Грушевського свідчить про його наївність відносно ролі українських соціалістів у побудові радянської української держави. Лист характеристичний для тодішнього політичного світогляду Грушевського і ще раз доводить його активність в політичному житті. Грушевський правдоподібно розчисляв на можливість включення членів українських соціалістичних партій в советський державний апарат на Україні.

⁶ Лист М. Грушевського до Е. Фариняка від 12. I. 1923, *Український Історик*, ч. 1—2, 1977, стор. 118—119. Видрукування листів Грушевського до Фариняка, за редакцією М. Антоновича, значно поширило джерельну базу дослідів еміграційного періоду історика.

⁷ «Листи М. Грушевського до Т. Починка» (за редакцією М. Антоновича), *Український Історик*, ч. 4. 1969, стор. 96.

там, які в полемічному запалі намагаються в чорних барвах представити діяльність М. Грушевського в Україні після його повороту з еміграції.⁸ Грушевський не міг примиритися з советською дійсністю і це привело до відкритого конфлікту між істориком і большевицькою владою.

Рік після приїзду Грушевського появилось таємне розпорядження відносно шкідливості історичних праць «ідеолога українського націоналізму» М. Грушевського, яке свідчить, що большевики від самого початку побуту історика в Києві, зайняли крайньо вороже становище до його історичної творчості.⁹ У 1926 році під час святкування ювілею Грушевського в Києві, виразно зарисувалися на публічному форумі розходження між Грушевським і представниками «червоної науки» та большевицької влади. І так, уповноважений Наркомосу і Укрнауки М. Левицький у своїм ювілейнім привіті підкреслив «хибний етап» політичної діяльності Грушевського за часів Центральної Ради, яка не могла зрозуміти «класової суті Жовтневої Революції».¹⁰ О. П. Любченко, колишній боротьбіст і голова Київського Виконкому та-

---

⁸ Для прикладу згадаємо одностороннє наświetлення діяльності М. Грушевського в ВУАН у праці Наталії Полонської-Василенко, *Українська Академія Наук*, т. I. Мюнхен 1955, стор. 44—49. Авторка суб'єктивно наświetлює зв'язки Грушевського з ЦК КП(б)У, а також його співпрацю з колишніми боротьбістами. Як відомо, Грушевський мав попертя відносно розбудови наукового життя в О. Шумського і до певної міри в О. Буценка, але рівночасно мав постійні конфлікти з колишнім боротьбістом Панасом Любченком, який у роках 1927 до 1934 був секретарем ЦК КП(б)У і вів нещадну боротьбу з «українським націоналізмом».

Н. Полонська-Василенко також невірно представляє ставлення Грушевського до академіків ВУАН. Вона пише, що в 1—2 книзі відновленого журналу «Україна» Грушевський писав, «що тільки приїзд його і поновлення праці історичної секції надали Академії Наук українського характеру, бо до того часу серед академіків не було національно свідомих діячів» (стор. 47). Я докладно переглянув згаданий випуск «України» і такого твердження Грушевського не знайшов. Все, що він писав, як редактор відновленого журналу, відносилось до редакційного профілю даного видання, а також Грушевський висловив бажання, щоб «Україна» своєю появою «дала імпульс науковій продукції і науковому єднанню робітників на ниві українознавства всіх частин нашої землі», *Україна*, кн. 1—2, 1924, стор. 5.

⁹ З огляду на важливість змісту згаданого документу подаємо його текст: «Сов. секретно. Август м-ц 1925 года. Всем Р.Р. ЛГПУ Лубенского округа. Чернухский район: тов. Л-ий. „История Украины-Руси“ идеолога украинского национализма проф. Грушевского признана враждебной и вредной для сов. власти лженаучной историей. Вопрос о запрете этой книги сейчас рассматривается Правительством СССР и ОГПУ в Москве. А пока предлагаем Р.Р. фиксировать всех тех, кто проявляет интерес к упомянутой книге и ее распространяет среди населения. Информуйте об этом наших с/о и обяжите их усилить наблюдение за такими лицами. Нач. Луб. Окр. Отд. (Двианилов), Упол. ПП ОГПУ (Казанцев)». *Український Збірник*, Мюнхен, ч. 8. 1955, стор. 147.

¹⁰ *Ювілей акад. М. С. Грушевського*, цит. пр., стор. 11.

кож заплямував «політичні помилки» Грушевського в 1917 і 1918 роках і заявив, що історик «може вести свою роботу в радянських умовах на користь робітничо-селянським масам тільки тоді, коли він приймає нові основи не де-факто, а по суті».¹¹ У грудневому числі журналу «Життя і революція» за 1926 рік цей самий Любченко ще гостріше напав на Грушевського, як спадкоємця історичних концепцій Антоновича і Лазаревського, який не розуміє ролі пролетаріату і орієнтується на селянські маси. Любченко пише: «Що значить заявляти, що робота істориків ХІХ ст. не закінчена? Це значить розглядати суспільність не в аспекті історичного матеріалізму, а в аспекті дрібного буржуа. Це значить говорити про радянську Україну, а на ділі користуватися з «теорії» безбуржуазності української нації і повертатися назад до селянської буржуазної держави, тим самим прокладаючи шляхи для реставрування капіталізму. Орієнтувати нас сьогодні на селянство, — це значить відсувати на друге місце пролетаріат — проводиря незалежно-середняцької частини селянства... Хто цього не розуміє — той безнадійна людина, марксистськи неписьменна; а хто це розуміє і всеж таки висуває — той просто свідомий адепт буржуазної політики».¹²

Не зважаючи на періодичні напади і шантажі большевиків, Грушевський не змінив своєї настанови і не «допасувався» до большевицької влади. Це найкраще видно з його ювілейної відповіді на привітання учасників київського святкування. У своєму слові-подяці Грушевський ще раз підкреслює заслуги фундаторів української науки і культури — Максимовича, Костомарова, Антоновича і Драгоманова і ствердив, що їхня праця ще не закінчена і її треба продовжити. Також ювілят зайняв ясне становище відносно робітничої верстви на Україні — отже не обмежувався у своїй промові виключно науковою проблематикою. Він ствердив, що «тільки коли вповні свідомі сільські верстви увіллються в робітничі верстви міста, фабрики, шахти, та понесуть туди українську свідомість, українізуючи цю робітничу верству, замість підлягати її русифікаційному процесові, тільки тоді наша, фактично селянська Україна дійсно стане вповні робітничо-селянською країною. Ми, що стали на цей шлях давніше, і ті, що тепер стають на цей шлях, ми разом ставимо свідомо перед собою це завдання — закінчити формацію української національності утворенням свідомої укр. робітничої верстви, через повне завершення культурного циклу роботи для села».¹³ Отже тут маємо до діла також з політичною концепцією Грушевського відносно створення широкої національно-свідомої бази з селянського і робітничого українського населення для розбудови української державності у радянській політичній системі.

¹¹ Там же, стор. 36.

¹² Панас Любченко, «Старі теорії й нові помилки», *Життя й революція*, ч. 12. 1926, стор. 81.

¹³ *Ювілей акад. М. С. Грушевського*, цит. пр., стор. 26.

Думки історика про українське робітництво важливі і вказують, що він зовсім не думав стати на Україні «кабінетним вченим», який не бере участі у суспільному житті. Відносно власної діяльності Грушевський у своїй промові зазначив, що «моя особиста робота в цій сфері була тільки одним з фрагментів цього великого процесу. Я не хочу опинитись не перипетіях її: тут не місце і не час заглиблюватись в її деталі, де що вже сказали попередники; де що із сказаного вимагало б доповнення і спростування». «Спростування» відносилось до Любченка і його прибічників. Свою кінцеву промову Грушевський закінчив знаменними словами: «Через це, дорогі товариші, в нинішню 60-літню свою річницю не вважаю за можливе собі сказати: „Нині отпускаєши“. Я навпаки, мушу сказати: Я хочу ще жити, щоб працювати, страждати і боротись разом із вами (гучні оплески всієї зали), щоб привітати той момент, що колись провіщав Українському народові мій довголітний товариш праці, покійний Іван Франко оцими словами:

Та прийде час, і ти огнистим видом
Засяєш у народів вольних колі,
Труснеш Кавказ, впережешся Бескидом,
Покотиш Чорним морем гомін волі.
І глянеш, як хазяїн домовитий,
По своїй хаті і по своїм полі...»

(Довгі гучні оплески)¹⁴

Наталія Полонська-Василенко, згадуючи про цей виступ Грушевського, пише: «Тиша запанувала на залі, коли на катедрі з'явилася його постать і пролунали несподівані для більшості слова. Жадного кадіння урядові, жадного прославління благонадійності партії не почули присутні.»¹⁵ І не могли почути — Грушевський не йшов на жадні компроміси, без огляду на обставини, якщо розходилося про добро народу в його власному розумінні. Я також погоджуюся із думкою авторки, що ця промова стала переломовим моментом в житті Грушевського в советських умовах. Діяльність і провідні ідеї творчості історика йшли в розріз із плянами большевицької влади в Україні і в Москві.

Немає змоги в короткій статті докладніше проаналізувати діяльність Грушевського в Україні в 1920-их роках. Проте на основі вищенаведених даних краще розуміємо причину промовчання Грушевським в його київській автобіографії його діяльності в Україні у 1924 до 1926 років. Також він нічого конкретнішого не написав про своє ставлення большевицької влади в Україні і до комуністичної партії. Цю тематику Грушевський вирішив зігнорувати у своїй *Автобіографії* із 1926 року. Ця частина його нарису, як ми вже згадували, найкоротша і являється різочим контрастом до львівської біографії, в якій він обширно писав про свою наукову і суспільну діяльність.

¹⁴ Цит. пр., стор. 38.

¹⁵ Наталія Полонська-Василенко, цит. пр., стор. 48.

Висновки

Київська автобіографія М. Грушевського, не зважаючи на її розмір і своєрідний «телеграфічний стиль» розповіді, являється одним із найважливіших джерел для вивчення життя історика. У своїй Автобіографії з 1906 року М. Грушевський згадував, що планує написати ширші спогади про своє життя. Інтензивна наукова праця і громадська діяльність не дозволили йому зреалізувати цього задуму. Також є відомості, що по повероті в Україну, Грушевський провадив щоденник або записник, який пізніше опинився в руках большевицьких слідчих (інформація п-ні Наталії Осадчої-Янати). Правдоподібно цей важливий рукопис пропав. Отже автобіографічні джерела до біографії М. Грушевського нечисленні і доволі скупі. Тут треба також згадати, що важливим біографічним джерелом являються деякі статті М. Грушевського, а також його листування. Докладніше про ці справи ми писали у нашій праці *Молодість Михайла Грушевського* (1967). Проте друковані статті історика порозкидані по різних серійних виданнях і перед нами стоїть чергове завдання відповідно упорядкувати цей важливий матеріал і його перевидати в однотомнику.

Перевидання Автобіографії М. Грушевського з відповідними коментарями і передрук його автобіографічного нарису «Як я був колись белетристом» дуже на часі і значно поширюють джерельну базу вивчення життя і творчості найвидатнішого українського історика і провідного громадського діяча. У міру наших спроможностей даліші дослідження життя і діяльності М. Грушевського появляться у наступних випусках «Грушевськіяни».

ДОДАТОК

Михайло С. Грушевський

ЯК Я БУВ КОЛИСЬ БЕЛЕТРИСТОМ *

Сорок літ тому в фейлетонах львівського «Діла» за 1885 рік, ч. 66-8 було надруковане моє оповідання «Бех-аль-Джугур», написане на початку того року, в місяці лютім. Нумери газети з сим оповіданням одержав я кілька років пізніше, і навіть докладної відомости про те, що і де друкувалося, довго не мав, але мені досить було, що мої перші оповідання, післані під весну того року на руки Ів. Сем. Нечуя-Левицького, були передані ним до Львова для надрукування, значить були признані вартими друку.

Повідомляючи мене про се, покійний Іван Семенович написав, що в Херсоні ладиться літературний Збірник і дав мені адресу покійного Дмитра Васильовича Марковича, що служачи тоді в Херсоні, був одним з ініціаторів Збірника (чи головним таки зачинителем сього діла), щоб післав йому щось до друку. Я післав йому оповідання «Бідна дівчина», написане літом того ж таки 1885 року і Маркович в скорості повідомив мене, що оповідання прийнято до збірника «Степ», і пішло вже до цензури. Такий успіх піддав мені гадку, що белетристика — се моє покликання, та сфера, в котрій я можу послужити національному українському життю. Мені здавалось, що я знайшов себе як письменник і моя дорога стелилася передо мною ясно і виразисто.

Се був великий момент у моім життю. Мені тоді скінчилось дев'ятнадцять літ, і я був в останній класі гімназії. Батько педагог з професії і покликання, умисно віддав мене до школи пізно, до класи значно нижчої, ніж яку я вмів, аби я не мав труднощів у науці; і вона справді не завдала мені труда, хоч я вважався кращим учеником не тільки своєї класи, але й цілої гімназії. Я мав багато вільного часу і, ставши бібліотекарем великої і гарної гімназійної бібліотеки (вона обслуговувалася самими гімназистами, під номінальним наглядом офіційного бібліотекаря), я, можна сказати, плавав у книжному морю і впивався ним.

Письменство, літературна праця ввижалась мені найкращим уділом на землі, а обгострене національне почуття і культ громадсько-

---

* На цьому місці передруковуємо автобіографічний нарис М. Грушевського «Як я був колись белетристом», який появилася у формі передмови до збірки його оповідань, *Під зорями*, Київ, В-во Рух, 1928, стор. 5—18.

Цей нарис містить цінний матеріал для пізнання літературних зацікавлень історика і його світоглядних шукань.

го обов'язку, прищиплений батьками, в сумі зробили для мене свого роду завданням життя — вести роботу на ниві українського письменства в інтересах українського життя.

Обставини сложились так, що мої батьки, щиро прив'язані до рідної Київщини, опинились на Кавказі, серед російської і зросійщеної людности, і тільки раз на три роки мій батько діставав довшу вакаційну відпустку, котру використовував для об'їзду широко розгалуженої рідні своєї, а ще більше моєї матері. Він використовував ці об'їзди на те, щоб скріпити і поглибити в мені пієтизм до рідного краю, його природної краси, етнографічних особливостей, мови, пісні, поезії. Не будучи активним українцем у теперішньому розумінні, але визнаючи поетичним почуттям, він відчував живо красу українського життя і традиції, та передавав се мені. Тільки те, що його спокійній, чесній, зрівноваженій натурі жило більш пасивно, в сфері внутрішніх переживань, майже не впливаючи на його діяльність, в моїй напруженій, нервовій вдачі набирало характеру домінуючого стимулу мого мислення, уяви й чуття. Я був самітнім, мрійливим молодиком, загрузеним у свої внутрішні переживання; годинами мірячи чи то стежки батьківського садка, чи то порожній, незвичайно до в'язничного схожий, гімназійний двір, вимріявав я довгі фільми своєї будучої діяльності: образи, розмови, такі яскраві, що вони приводили мене до повної втоми і вичерпання, — а руховою силою того всього був звичайно мотив національний.

Відірвання від рідного краю, постійне перебування серед чужородців (я був пенсіонером гімназії в Тіфлісі, де буквально не було ні одного українця, — а й поза гімназією не знаходив нікого), з другого боку — незвичайно різнобарвний національний склад людности, серед котрої доводилось обертатись, атмосфера національних питань і конфліктів різних місцевих культур з російським централізмом, — все се екзальтувало мої національні почуття й робило їх осередком моїх дум та емоцій. Мета, зміст і щастя життя уявлялося мені в тім, щоб послужити національному українському відродженню. Я був знайомий з історією відродження слов'янських народів. «Історія Слов'янских Литератур» Пыпина й Спасовича належала до найбільш дорогих мені книг: В «Ист. Вестнике» я відшукав начерки з історії нової української літератури покійного М. І. Петрова, читав і перечитував їх з залассям. Навпаки, «Задачи Украинфильства» Костомарова наповняли мене тяжким сумом. Недоробленість українського відродження, розпорошеність інтелігенції, занедбаня нею свого обов'язку перед без'язикою і безсовістю народною масою, відречення від славного минулого, від скарбів рідної народности, здавались мені все-світньою ганьбою і безчестям, яке крило й мене, й усі живі покоління — поскільки б вони не захотіли приложити рук до того, аби з того безчестя очиститись.

Справа при тім уявлялась мені, як у всіх тих історіях національних відроджень, — головно з формального боку: національного усвідомлення, засвоєння мови, розвитку літератури — популярної, мис-

тецької і наукової. Розуміється, основним змістом того являлись визвольні, демократичні, дещо соціалістично забарвлені Кирило-Методіївські ідеї — так як інтегральним змістом російської культури мислилися ідеї Белінського і Щедрина, народництво 1840—60 років і т. д. Але даліше моя думка не заглиблювалась. У мене не було знайомих ні з революційних російських гуртків, ні з радикальних українських. Діяльність української еміграції і її розходження з київською громадою зіставалися мені цілком невідомими. Програма діяльності таким чином дуже спрощувалась.

І так спровадивши собі з Києва кількох книжок, які можна було купити на тодішнім безконечно убогим київським ринку, з «Київською Стариною» в руках, котру сюрпризом виписав для мене батько (ніяких українських видань у місцевих бібліотеках, розуміється, не було) — я постарався використати вакації 1884 р., щоб вправитись в українську літературну роботу, або, краще сказати, в процес українського писання. Пригадую собі таке перше оповідання «Страшний Свідок», чистої води пробу пера, на цілком пусту романтичну тему, котрої архаїчну шаблонність я сам відчував, але просто брав як «сочинение на задану тему». Потім була більш серйозна проба, оперта на власних дуже болючих переживаннях: «Остання кутя», — де я хотів змалювати поезію українського різдвяного обряду. Далі дещо з соціальної сатири — «Унтерофіцер Трохим Скавучак», коли не помиляюсь: тип до крайности задоволеного з своїх талантів і успіхів малоросійського унтерофіцера — за моделю служив мені один «дядька» нашого гімназійного пенсіону. Нарешті серію сих перших «проб пера» вінчав отой екзотичний образок «Бель-аль-Джугур» — на тему тодішньої окупації англійцями Судану і боротьби з повстанням Магді і приборкання місцевої магометанської людности. Я вложив сюди свої тодішні визвольні й антиімперіялістичні настрої. Використовуючи своє деяке практичне знання магометанського світу, щоб конкретизувати свої гадки й надати своєму оповіданню місцевого кольору, я писав як український патріот і противник насильства й експлуатації колоніальних народів так званими висококультурними: іронізував з хиткої моралі і релігійного лицемірства сих імперіялістичних експлуататорів. Написавши се оповідання в лютім 1885 р., я відчув, що зробив дещо цінне. В сій гадці поза моїм внутрішнім переконанням мене підтримував прихильний відзив найбільш авторитетного з учителів нашої гімназії М. В. Горнева, з котрим я був у приязних відносинах і читав йому сі свої початкові оповідання.

Тому я рішився післати їх на перегляд, відзив і вжиток І. С. Нечуя-Левицького з котрим я списався, прочитавши в тих же начерках Петрова, що він займе посаду учителя в Кишенівській гімназії. В тодішній літературній генерації се була найбільш визначна і для мене приступна фігура, і я рішився віддатися під її патронат. Побоючись провалу, я підписав першого листа якимсь криптонімом і просив відписати на ім'я одного з своїх товаришів. І яка ж то була радість для мене, коли тижнів через два сей мій товариш подав мені грубенького

листа, акуратно надписаного округлим, розлізлим письмом вічно хорого письменника і запечатаного для більшої дискреції великою червоною печаткою. Я цілком ясно бачу сю коверту, написану слабосилою рукою, блідим, вилинялим чорнилом, і переживаю той буйний приплив радощів, що мене тоді обхопили. Я ввійшов у літературні зв'язки, у мене єсть знайомий, патрон — визначний український письменник. Він висловляв мені цілком серйозно, не як школяреві, а як письменникові свої гадки. Я міг вповні покластись на нього, і я повірив йому мої проби пера і моє перше літературне досягнення, мого «Бель-аль-Джугура», і відкрив йому моє ім'я. Я почув себе літератором. Я знайшов себе і свій шлях у життю.

Листування з Дм. Вас. Марковичем не дало вже мені того вдоволення, як листи Ів. Сем. Нечуя — в них не було такого сердечного елею, що в автора «Хмар». Але нічого! Моє оповідання було прихильно оцінено, прийнято, і вже я відчував себе настільки твердо на своїх літературних ногах, що навіть міг згори собі брати якінебудь дрібні колючки.

Але тут і скінчилась моя белетристична кар'єра! Я був белетристом всього лише кільканадцять місяців. Надійшла катастрофа — так само глибоко відчута, як і се моє перше і останнє літературне щастя. Щоб зрозуміти його відповідно, треба б мати поняття, наскільки екзальтованим мрійником я тоді був. Я вступив у стадію приготування до екзамену зрілости (матури). Не вважаючи на те, що я й так був прегарно приготований, я повернувся з Різдва 1885 року, засів за підручники так, наче передо мною не було іншої мети, як задивувати екзамінаційну комісію. Атмосфера взагалі була позищена. Випуск того року вважався небувалим в історії гімназії багатством здібних, а може не так і здібних, як добре вишколених випускників (абітурієнтів). Наш покійний директор Лев Львович Марков, великий амбітник, наперед пишався результатами сей матури, і чого ніколи не було — наперед виписав медалі для абітурієнтів, щоб роздати їх парадом при закінченню матури. П'ять золотих медалів, ви подумайте! Сього ще не бачив не тільки Тіфліс, але й ціла Кавказька округа, відколи стояв світ. Я, як перший ученик гімназії, відложив усе набік, не поїхав навіть на Великдень додому — річ цілком неймовірна. В мені було щось із вдачі факірів, з їх нахилом і замилюванням до якнайбільших напружень волі, і я тепер напружував її на се марне завдання — матурального рекорду. І раптом прийшов провал, — який провал, кат його забери!

Традиційним спортом для матуристів було викрасти тексти випускних тем (клявзур). Тому, що вони окружались незвичайним секретом, вироблялись радою попечителя для цілої округи і з усякими обережностями передавалися в гімназії, однакові для всіх. Се було спортом так само для гімназії цілої округи — викрасти сей секрет. Вважалося, що та гімназія, що сей секрет відкриє і передасть іншим, робить свого роду професійну послугу цілій матуральній верстві. Се був свого роду клясовий обов'язок матуристів супроти класи директорів і

учителів. На се збирались гроші, велись секретні зносини, вигадувались чисто пінкертонівські штуки. І от сим разом се вийшло наверх і окошилось на нашій гімназії, а в нашій гімназії особливим тягарем лягло на мені — першому ученикові гімназії, — округи і т. д. власне, за сю першість. Директор і вся інша гімназійна братва не чули себе з роздражнення й гніву. Такий прегарний, чудово вишколений і приготований випуск! На бісового батька були йому потрібні сі матуральні теми, коли він і без них прекрасно їх би подужав! Се правда: теми були замінені новими, і наш випуск цілком добре на них відповів. Але проте наша гімназія — перша гімназія округи — оскандалилась. Неприятелі амбітного нашого директора постарались роздмухати се. Директор і учителі не виходили з жалю. Замість триумфу, так ганьба. Нас позбавили медалів, нас трактували як ледащо.

«Вам хотіли зробити парад, а тепер ви тікаєте, «как воры», — роздражнено дошкульовав нам наш власний наставник Окропір Елізбарович Хевтсуріяні своїм грузинським акцентом. І хоч як ми були прибиті, ми не могли стриматись від приємности повторяти сю фразу його акцентом, що нас так потішав, — не вважаючи на страх, який на нас наводив сей яфетит своєю непогамованою вдачею.

Я незвичайно глибоко, повищено — вражливо відчув сю катастрофу і всі зв'язані з нею моральні пониження. От куди заводить амбіція! До біса амбіцію! До біса всі честолюбні пляні! Вони будувались на літературі, на мистецтві — до ката літературу, до ката писання! Се одно ласкотання амбіції. Треба взяти себе в руки. Скрупулятне виконання обов'язків — і більше нічого. Ніякої нагороди за се. Замість компліментів і похвал, треба привчити себе до ганьби і поневірки. Я пережив духову трагедію Гоголя в мініятурі і зломив перо белетриста.

Коли б я жив сто літ раніш, я пішов би був у монастир, на твердий послух, і викликав би подив нічними стояннями і безнастанними молитвами. Тепер же я наложив на себе не меншу аскетичну дисципліну, але проходив її на філологічному факультеті київського університету, реформованому за уставою 1884 року. Треба знати, як ся устава покалічила філологічний факультет і яку ненависть викликала до себе клясична філологія, котрою навантажено всіх студентів без різниці: істориків, словесників, філософів, спихнувши на другий плян предмети їх спеціальности. І от тоді буде зрозуміле мое аскетичне самоумертвлення, з котрим я вже, вибравши для себе спеціальність української історії, змусив себе — тому, що се мені було непотрібне і ніякого реального інтересу не мало — з незвичайною совісністю студювати латинських і грецьких клясиків, щоб виконати на всі сто процентів вимоги сього злобного статуту, обчисленого на те, щоб убити всякий громадський інтерес у студентах університету, відвернувши їх від тих живіших дисциплін, що їх інтересували, до студій граматики, метрики і всякої іншої схолястики. Я знав, що такі мої пильні заняття, мої аскетичні крайності, моя пунктуальність у виконанню нових університетських приписів викликають хибні толкування, під-

зріння в кар'єризмі і т. д. Я вважав се для себе моральною школою. Я в душі був революціонером, рішився йти пробоем против усіх заборон і обмежень українського слова й життя, знав, що працюватиму не в російських університетських рамцях, а закордоном, ніяких російських відзнак і лаврів не потребую, але свідомо нагинав себе до всякої всячини — тим більше, коли вона була для мене прикра, противна. Вона вимагала самовідречення — се те, що було мені потрібне.

В тім безповоротно загибли мої пляни. Довгий час я не читав навіть белетристики, не тільки що не писав. Пізніше дозволив собі дещо, але не друкував нічого. З писань моїх університетських років я потім надрукував оповідання «Неробочий Іван Кривий»: белетристичне оброблення одного судового рішення. З переїздом до Львова, коли навколо завелось стільки об'єктивно даних, а не мною самим вимірених собі прикростей і клопотів, мій аскетичний ригоризм ослаб, і я писав часто, друкуючи в «Зорі» і «Літературно-Науковому Віснику».

Новою хвилею прийшла на мене охота до писання після першої революції серед нових обставин і незвичайно різноманітної, пекучої й тривожної діяльності, яку я вів одночасно в Києві і Львові. Але я вже не дивився на се белетристичне письменство як моє громадське діло: сі колишні мрії відійшли безповоротно. Я писав, коли мене охоплювало бажання поділитися настроями, гадками, образами, які обсідали мене і не давали спокою, шукаючи свого вислову. Я не міг його дати ні в своїх наукових працях, ні в публіцистиці, — а вони не хотіли лишитись «зачиненими дітьми» моєї думки.

Так з'явились речі, зібрані потім під спільними назвами «Sub divo» і «З старих карток».

Може вони збудять і тепер у кімнебудь подібні рефлекси, зворушать не безплідно чию-небудь увагу. Як ні — нехай зістануть «людським документом» свого часу.

З М І С Т

Вступ	5
Михайло Грушевський: Автобіографія (Київ, 1926) За редакцією Л. Винара	6
Л. Винар: Автобіографія М. Грушевського з 1926 р.	31

ДОДАТОК

Михайло Грушевський: Як я був колись белетристом	42
--	----

CONTENTS

Preface	5
Michael Hrushevsky: Autobiography . Edited and Annotated by L. Wynar	6
Lubomyr Wynar: M. Hrushevsky's <i>Autobiography of 1926</i>	31

APPENDIX

M. Hrushevsky: <i>Memoirs</i>	42
---	----

The content of this publication cannot be reprinted
without permission of the Publisher.

